नवमी कक्षा

आनन्दः

संयुक्त-संस्कृतम्

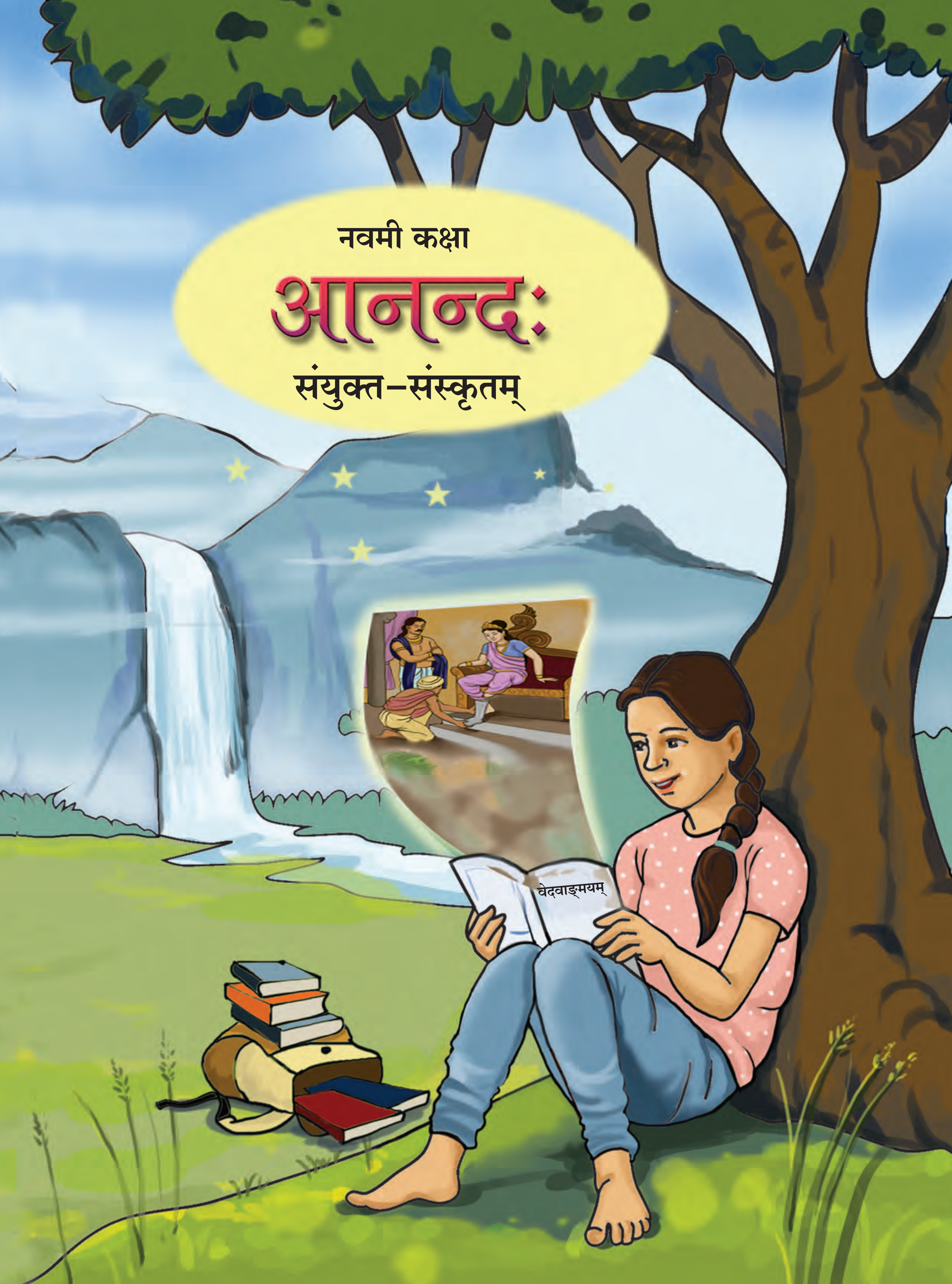

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

(क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.

(ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.

(ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.

(घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.

(ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.

(च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.

(छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.

(ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.

(झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.

(ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.

(ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

महाराष्ट्रराज्य-पाठ्यपुस्तक-निर्मिति: तथा अभ्यासक्रम-संशोधन-मण्डलम्, पुणे-४

नवमी कक्षा

संयुक्त-संस्कृतम्

आनन्दः

(मराठी, गुजराती, हिन्दी, इंग्रजी इत्यादीनां माध्यमानां कृते)

'स्मार्टफोन' इति उपकरणेन 'दीक्षा ॲप' द्वारा पाठ्यपुस्तकस्य प्रथमपृष्ठे योजितेन Q. R. Code माध्यमेन (PDF) पाठ्यपुस्तकं द्रष्टुं शक्यते । पाठ्यपुस्तके प्रतिपाठं योजितेन Q. R. Code साहाय्येन दृक्श्राव्य-अध्ययन-अध्यापनसाहित्यम् उपलभ्यते ।

अभ्यास-२११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनाङ्क:-२५.४.२०१६ इत्यमुं शासननिर्णयक्रमाङ्कम् अनुसृत्य स्थापिताया: समन्वयसमित्या: उपवेशने ३.३.२०१७ दिने इदं पुस्तकम् अनुमानितम् ।

प्रथमावृत्तिः – २०१७
पंञ्चमः पुनर्मुद्रणम् – २०२२

© महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मितिः तथा अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलम्, पुणे – ४११ ००४.
अस्य पुस्तकस्य सर्वे अधिकाराः महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मितिः तथा अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलस्य सन्ति। महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मितिः तथा अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलस्य सञ्चालकस्य लिखित-अनुमतिं विना अस्य पुस्तकस्य कमपि भागम् उद्धृतं कर्तुं न शक्यते।

संस्कृतभाषातज्ज्ञसमितिः

पं. गुलाम दस्तगीर बिरासदार (अध्यक्षः)
श्रीमती तरङ्गिणी खोत
डॉ. माधव केळकर
डॉ. माधव भुस्कुटे
डॉ. प्रज्ञा देशपाण्डे
श्रीमती सविता वायळ (सदस्य-सचिव)

संस्कृतभाषाभ्यासगणसदस्याः

डॉ. माधवी जोशी
डॉ. प्रसाद भिडे
डॉ. प्रसाद कुलकर्णी
श्री. जगदीश इन्दलकर
श्रीमती अदिती माधवन्
श्रीमती विज्ञापना गोकर्णकर
श्रीमती ऋचा वैद्य
श्रीमती काञ्चन जोशी
श्रीमती शेवन्ती दाङ्गट
डॉ. माधवी नरसाळे
श्रीमती स्वाती जाधव
श्रीमती अर्चना जोशी

संयोजनम् :
श्रीमती सविता अनिल वायळ
विशेषाधिकारी, मराठी

चित्रकारौ :
फारुख नदाफ, यशवन्त देशमुख

मुखपृष्ठम् :
यशवन्त देशमुख

अक्षरयोजनम् :
भाषाविभागः
पाठ्यपुस्तकमण्डलम्, पुणे.

निर्मितिः :
सच्चिदानन्द आफळे,
मुख्यनिर्मिति-अधिकारी
राजेन्द्र चिन्दरकर,
निर्मिति-अधिकारी

कागदम् :
70 GSM Creamwove

मुद्रणादेशः :

मुद्रकः :

प्रकाशकः
विवेक उत्तम गोसावी
नियन्त्रकः
पाठ्यपुस्तकनिर्मितिमण्डलम्,
प्रभादेवी, मुम्बई – २५.

प्रस्तावना

आत्मीयाः छात्राः,

अष्टमी-कक्षायां संस्कृतभाषायाः सुष्ठु परिचयः जातः स्यात् युष्माकम्। के नित्यप्रयुक्ताः शब्दाः, कथं शब्दानां परस्परसम्बन्धः, कीदृशं वर्णानाम् उच्चारणं, कीदृशी वाक्यरचना च इति विषये स्पष्टता स्यात्। एतैः एव भाषासाधनैः अधुना साहित्यपरिचयः अपि प्राप्तव्यः। संस्कृते के कवयः, कानि नाटकानि, के प्रमुखाः ग्रन्थाः च इति विषये शनैः शनैः ज्ञायते अस्मिन् वर्षे।

भाषासूत्रेषु नूतनशब्दानां, लकाराणां विविधव्याकरणबिन्दूनां च ज्ञापनं भवति। अहो ! व्याकरणनिबद्धता संस्कृतभाषायाः इत्यपि कदाचित् उद्वेगः भवेत्। किं विना व्याकरणं भाषाध्ययनं न शक्यते ? आम् शक्यते। अस्मिन् पुस्तके 'रम्यसंस्कृतम्' इति विशेषपाठमालिकाद्वारा भाषायाः प्रत्यक्षप्रयोगः, 'भाषासूत्र'द्वारा भाषासिद्धान्तः च इत्यनयोः मिश्ररीतिः अस्माभिः आश्रिता।

सर्वदा स्मरत-

अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरङ्गिणीतरणम्।
भेषजमपथ्यसहितं त्रयमिदमकृतं वरं न कृतम्।।

अवगमनेन विना पठितं रटितं च विस्मृतं भवति, अवगत्य अभ्यासेन प्रयुक्तं सर्वदा एव स्मरणे तिष्ठति।

शब्दसम्पदः विना, भाषानियमानां ज्ञानेन विना नूतनभाषाध्ययनम् अपूर्णम्। श्रवणं-भाषणं-पठनं-लेखनम् इति भाषासोपानानि क्रमशः आरोहत।

अनेन पुस्तकमाध्यमेन वेदाः, उपनिषदः, महाकाव्यानि, पञ्चतन्त्रं, सुभाषितानि च इति संस्कृतग्रन्थसम्पद् युष्माकं पुरतः उपस्थापिता। अस्यां चिरनूतनायां संस्कृतसाहित्यसृष्ट्याम् **आनन्देन** रमध्वम्।

(डॉ. सुनिल मगर)
सञ्चालकः
महाराष्ट्रराज्यपाठ्यपुस्तकनिर्मितिः तथा
अभ्यासक्रमसंशोधनमण्डलम्, पुणे.

पुणे
दिनाङ्कः – २८ एप्रिल, २०१७, अक्षय्यतृतीया
भारतीय सौर : ८ वैशाख १९३९

भारतस्य संविधानम्

प्रस्तावना

वयं, भारतस्य जनाः, भारतं सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं, समाजवादिनं, सम्प्रदायनिरपेक्षं, लोकतन्त्रात्मकं गणराज्यं विधातुं, तस्य समस्तान् नागरिकांश्च

सामाजिकम्, आर्थिकं, राजनीतिकं च न्यायं,
विचारस्य, अभिव्यक्तेः, आस्थायाः, धर्मस्य,
उपासनायाश्च स्वतन्त्रतां,
प्रतिष्ठायाः, अवसरस्य च समतां प्रापयितुं;
तेषु सर्वेषु च
व्यक्तिगौरवस्य राष्ट्रस्य एकतायाः,
अखण्डतायाश्च सुनिश्चायिकां बन्धुतां
वर्धयितुं;

कृतदृढसङ्कल्पाः अस्याम् अस्मदीयायां संविधानसभायाम्

अद्य, ख्रिस्तीये १९४९ तमे वर्षे नवम्बरमासस्य २६-तमे दिने (२००६-तमे विक्रमसंवत्सरे मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे सप्तम्यां तिथौ) एतेन इदं संविधानम् अङ्गीकृतम्, अधिनियमितम्, आत्मार्पितं च कुर्महे ।

राष्ट्रगीतम्

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारतो मम देशोऽयं भारतीयाश्च बान्धवाः ।
परानुरक्तिरस्मिन् मे देशेऽस्ति मम सर्वदा ॥१॥

समृद्धा विविधाश्चास्य या देशस्य परम्पराः ।
सन्ति ताः प्रति मे नित्यमभिमानोन्नतं शिरः ॥२॥

प्रयतिष्ये सदा चाहमासादयितुमर्हताम् ।
येन तासां भविष्यामि श्रद्धायुक्तः पदानुगः ॥३॥

संमानयेयं पितरौ वयोज्येष्ठान् गुरूंस्तथा ।
सौजन्येनैव वर्तेय तथा सर्वैरहं सदा ॥४॥

स्वकीयेन हि देशेन स्वदेशीयैश्च बान्धवैः ।
एकान्तनिष्ठमाचारं प्रतिजाने हि सर्वथा ॥५॥

एतेषामेव कल्याणे समुत्कर्षे तथैव च ।
नूनं विनिहितं सर्वं सौख्यमात्यन्तिकं मम ॥६॥

संस्कृतम् ।

नवमीकक्षाच्छात्राणां संस्कृतभाषाविषये अधोलिखितानां क्षमतानां विकासः भवेत् इति अपेक्षा वर्तते ।

क्षेत्रम्	क्षमताविधानानि
श्रवणम्	१. आकाशवाण्या तथा दूरचित्रवाण्या प्रसारितस्य संस्कृतवार्तापत्रस्य श्रवणम् । २. शिक्षकेण संस्कृतमाध्यमेन प्रदत्तानां दैनन्दिनसूचनानां श्रवणम् अवगमनं च । ३. पाठम् अनुसृत्य याः रचनात्मककृतीः शिक्षकः संस्कृतमाध्यमेन सूचयति, तासां श्रवणम् अवगमनं च । ४. संस्कृते पद्यस्य छन्दोबद्धता, वृत्तानि एतेषां श्रवणेन अधिकः अभ्यासः ।
भाषणम्	१. संस्कृतस्य उच्चारणवैशिष्ट्यानां सम्भाषणमाध्यमेन अधिकः अभ्यासः । २. शिक्षकेण पृष्टानां प्रश्नानां संस्कृतमाध्यमेन सविस्तरं प्रत्युत्तराणि । ३. मित्रैः सह संस्कृतमाध्यमेन संवादः ।
पठनम्	१. संस्कृतपाठ्यस्य अर्थपूर्णं वाचनम् । २. वेद-महाकाव्य-नाटकादिसाहित्येषु विद्यमानाः याः सूक्तयः व्यवहारे प्रचलिताः, तासां पठनम् । ३. संस्कृतस्तोत्राणां यथायोग्यं पठनम् ।
लेखनम्	१. दोषविरहितं श्रुतलेखनम् । २. लेखननियमान् अनुसृत्य परिच्छेदलेखनम् । ३. कृतीनां संक्षेपेण विवेचनम् ।
अध्ययनम्	१. संस्कृतशब्दकोषस्य नियतोपयोगः शब्दसङ्ग्रहे अभिवृद्धिः च । २. समस्यापूर्ति-प्रहेलिका-आदीनां काव्यप्रकाराणां रसास्वादनम् । ३. भाषिकक्रीडानाम् आनन्दानुभूतिः । ४. गद्यपद्यानुवादस्य स्वाध्यायः । ५. शास्त्रग्रन्थानां विषये जिज्ञासायाः वृद्धिः । ६. अमरकोषस्य अध्ययनम् ।
भाषाभ्यासः	१. संस्कृतशब्दजालस्य पूर्तिः । २. व्यवहारे संस्कृतमाध्यमेन सरलसम्भाषणं लकाराणाम् उचितः प्रयोगः च । (आज्ञार्थः विध्यर्थः च ।) ३. अव्ययानां वाक्येषु उचितः प्रयोगः । ४. सन्धिविग्रहं सन्धिं च कृत्वा पाठ्यवाचनम् । ५. समासानां सन्दर्भम् अनुसृत्य विग्रहः । ६. एकतः शतपर्यन्तं (१-१००) सङ्ख्यानां ज्ञानम् ।

पाठ्यपुस्तकस्य अपेक्षितपरिणामार्थं सर्वासां क्षमतानां सुयोग्यविकासार्थं प्रतिसप्ताहं तिस्रः (३) तासिकाः अपेक्षिताः ।

किम् अस्ति पुस्तके ?

रम्यसंस्कृतम् ।

१. किं कृत्वा ? किं कर्तुम् ? ...७
२. वर्णानां साहचर्यम् । ...१२
३. किं करवाणि ? ...१५
४. किं कुर्यात् ? किं भवेत् ? ...२७
५. क्रियापदं किं कथयति ? – १ ..३०
६. कः कृतवान् ? का कृतवती ?..३१
७. उपपदविभक्तयः ...२७,३६
८. सङ्ख्याविशेषणानि – १ ...४३
९. सडख्याविशेषणानि – २ ...४७
१०. क्रियापदं किं कथयति ?–२ ..४८
११. केन कृतम् ? ६३
१२. विशेषणविस्तारः । ६८

प्रथमं सत्रम् ।

१. सुष्ठु गृहीतः चौरः । (गद्यम्) ...५
२.अव्ययमाला । (पद्यम्) ...१०
३. किं मिथ्या ? किं वास्तवम् ?..१३ (संवादः)
४. विध्यर्थमाला । (पद्यम्) ...२८
५. वीरवनिता विश्पला । (गद्यम्)..३३
६.पिन्कोड्प्रवर्तकः महान् संस्कृतज्ञः । (गद्यम्) ...३७

सुगमसंस्कृतम् ।

१. सङ्ख्याः ।
२. चित्रपदकोषः । ... १
३. समयः । ...२६

- शब्दकोषः । ... ७५
- पदाभ्यासः । ... ७६

- सन्धिकोषः । ...७८
- घटकपरीक्षा प्रारूपम् ...७९

द्वितीयं सत्रम् ।

७. सूक्तिसुधा । (पद्यम्) ...४५
८. मनसः स्वच्छता । (गद्यम्) ...४९
९. अमरकोषः । (संवादः) ...५१
१०.काव्यशास्त्रविनोदः । (पद्यम्)..६४
११. मनोराज्यस्य फलम् । (गद्यम्).६६

भाषासूत्रम् ।

१.अ) नामानि । आ) सर्वनामानि ।..१७
इ) धातुसाधित-अव्ययानि ।
ई) लोट्लकारः ।
२. अ) विधिलिङ्लकारः ।
आ) समासाः । ...३९
३. अ) नामानि ।
आ) सर्वनामानि । ...५३
इ) क्रियापदानि ।
(धातूनां द्वितीयः समूहः)
ई) कर्मवाच्यं क्रियापदम् ।
उ) विभक्तितत्पुरुषसमासः ।
४.अ) लृट्लकारः । ... ७०
आ) भूत.-धातु.-विशेषणानि ।

प्रार्थना । (केवलं कण्ठस्थीकरणार्थम्)

अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः ।
सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः ।।१।।

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना ।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ।।२।।

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।।३।।

काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी ।
देशोऽयं क्षोभरहितः सज्जनाः सन्तु निर्भयाः ।।४।।

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ।।५।।

शिक्षकेण अवधातव्याः अंशाः ।

अष्टम्यां कक्षायां भाषायाः सुष्ठु परिचयः जातः । अतः यावच्छक्यं संस्कृतस्य संस्कृतमाध्यमेनैव पाठनं भवतु । कक्षायां संस्कृतवातावरणं भवेत् । नूतनशब्दानां परिचयार्थम् अनुवादस्य अपेक्षया वस्तु/कृतिं दर्शयित्वा अभिनयद्वारा पाठनं भवेत् । 'रम्यसंस्कृतम्/सुगमसंस्कृतम्' एतयोः माध्यमेन विषयप्रवेशः भवेत्। 'भाषासूत्रस्य' माध्यमेन नियमज्ञानं भवेत् । **उपस्थापनम्, अभ्यासः प्रयोगः** च इति त्रिसूत्री अध्यापने आश्रयणीया । पाठभिन्नाः नैके पूरकाः मनोरञ्जकाः अंशाः पुस्तके योजिताः, यथा- पठत-बोधत, हसत-नन्दत, गीतानि, रसप्रश्नाः इत्यादयः । ते भाषाविकासार्थम् आवश्यकाः। भाषाभ्यासे दत्ताः कृतयः पाठस्य आकलनार्थम् आवश्यकाः । परीक्षानिमित्तं प्रारूपानुसारम् अपेक्षिताः प्रश्नाः शिक्षकैः स्वयं रचनीयाः ।

सुगमसंस्कृतम् । सङ्ख्याः ।

१. एकम्	२१. एकविंशतिः	४१. एकचत्वारिंशत्	६१. एकषष्टिः	८१. एकाशीतिः
२. द्वे	२२. द्वाविंशतिः	४२. द्विचत्वारिंशत्	६२. द्विषष्टिः	८२. द्व्यशीतिः
३. त्रीणि	२३. त्रयोविंशतिः	४३. त्रिचत्वारिंशत्	६३. त्रिषष्टिः	८३. त्र्यशीतिः
४. चत्वारि	२४. चतुर्विंशतिः	४४. चतुश्चत्वारिंशत्	६४. चतुःषष्टिः	८४. चतुरशीतिः
५. पञ्च	२५. पञ्चविंशतिः	४५. पञ्चचत्वारिंशत्	६५. पञ्चषष्टिः	८५. पञ्चाशीतिः
६. षट्	२६. षड्विंशतिः	४६. षट्चत्वारिंशत्	६६. षट्षष्टिः	८६. षडशीतिः
७. सप्त	२७. सप्तविंशतिः	४७. सप्तचत्वारिंशत्	६७. सप्तषष्टिः	८७. सप्ताशीतिः
८. अष्ट	२८. अष्टाविंशतिः	४८. अष्टचत्वारिंशत्	६८. अष्टषष्टिः	८८. अष्टाशीतिः
९. नव	२९. नवविंशतिः	४९. नवचत्वारिंशत्	६९. नवषष्टिः	८९. नवाशीतिः
१०. दश	(एकोनत्रिंशत्)	(एकोनपञ्चाशत्)	(एकोनसप्ततिः)	(एकोननवतिः)
११. एकादश	३०. त्रिंशत्	५०. पञ्चाशत्	७०. सप्ततिः	९०. नवतिः
१२. द्वादश	३१. एकत्रिंशत्	५१. एकपञ्चाशत्	७१. एकसप्ततिः	९१. एकनवतिः
१३. त्रयोदश	३२. द्वात्रिंशत्	५२. द्विपञ्चाशत्	७२. द्विसप्ततिः	९२. द्विनवतिः
१४. चतुर्दश	३३. त्रयस्त्रिंशत्	५३. त्रिपञ्चाशत्	७३. त्रिसप्ततिः	९३. त्रिनवतिः
१५. पञ्चदश	३४. चतुस्त्रिंशत्	५४. चतुष्पञ्चाशत्	७४. चतुस्सप्ततिः	९४. चतुर्नवतिः
१६. षोडश	३५. पञ्चत्रिंशत्	५५. पञ्चपञ्चाशत्	७५. पञ्चसप्ततिः	९५. पञ्चनवतिः
१७. सप्तदश	३६. षट्त्रिंशत्	५६. षट्पञ्चाशत्	७६. षट्सप्ततिः	९६. षण्णवतिः
१८. अष्टादश	३७. सप्तत्रिंशत्	५७. सप्तपञ्चाशत्	७७. सप्तसप्ततिः	९७. सप्तनवतिः
१९. नवदश	३८. अष्टात्रिंशत्	५८. अष्टपञ्चाशत्	७८. अष्टसप्ततिः	९८. अष्टनवतिः
(एकोनविंशतिः)	३९. नवत्रिंशत्	५९. नवपञ्चाशत्	७९. नवसप्ततिः	९९. नवनवतिः
२०. विंशतिः	(एकोनचत्वारिंशत्)	(एकोनषष्टिः)	(एकोनाशीतिः)	(एकोनशतम्)
	४०. चत्वारिंशत्	६०. षष्टिः	८०. अशीतिः	१००. शतम्

१००० – सहस्रम्, १०,००० – अयुतम्, १, ००,००० – लक्षम्, १०,००,००० नियुतम्, १,००,००,००० – कोटिः

एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च ।।
वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खः पद्मश्च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्धं च दशवृद्ध्या यथाक्रमम् ।।

क्रीडा – सङ्ख्यान्वेषणम् ।

समीपे विद्यमाने चतुष्कोणे एकतः शतपर्यन्तं सङ्ख्याः लिखिताः सन्ति। एकः गणः सङ्ख्यां वदति। अपरः गणः चतुष्कोणे विद्यमानां सङ्ख्याम् अन्विष्यति। यथा – एकादश

५	१००	३७	९७	१४	४३	३०	६६	८१	२३
८२	४१	९६	६५	३१	६०	७१	८७	३	५९
९९	८०	९	४२	७२	६४	१२	३२	८	४८
३८	७४	१६	३५	५१	१५	९८	३६	६३	५८
६	२४	६७	१	७३	२५	४६	२०	३३	१०
७५	४४	५२	३४	२१	६२	८८	४७	८३	४०
९१	२६	११	८४	६१	५०	२२	७६	४	५७
१७	८५	५३	८९	२७	७८	२	९३	७०	२८
३९	९२	७	९५	७९	५५	४५	५६	१३	८६
२९	५४	६८	४९	१८	९४	१९	६९	९०	७७

चित्रपदकोषः ।

द्वारम्

रङ्गवल्ली

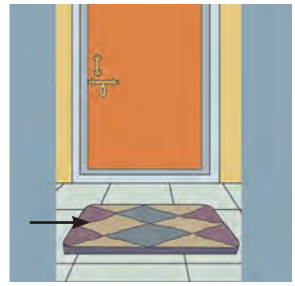
पादकटः

प्रधानकक्षः

जवनिका

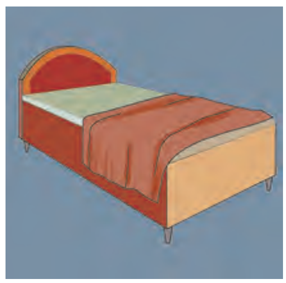
पर्यङ्कः

तल्पः

उपधानम्

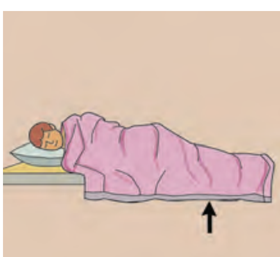
आच्छादकम्

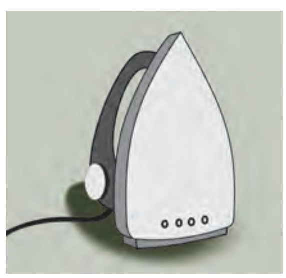
समीकरः

क्षालनयन्त्रम्

पुष्पाधानी

पाकशाला

भोजनपीठम्

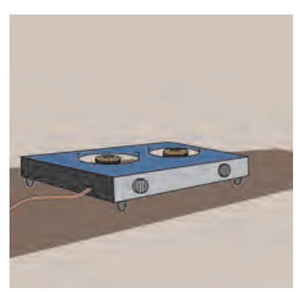
वायुचुल्लिः

पात्रम्

दर्वी

मिश्रकः

स्थालिका

कटाहः

वृत्तयः।

दन्तवैद्यः

परिचारिका

वैमानिकः

अन्तरालवीरः

वैज्ञानिकः

आरक्षकः

तक्षकः

कुम्भकारः

भारवाहः

धीवरः

आपणिकः

सौचिकः

तन्तुवायः

अभियन्ता

पत्रवाहकः

यानचालिका

मालाकारः

लेपकारः

शिक्षकः

पाचकः

क्रियाः ।

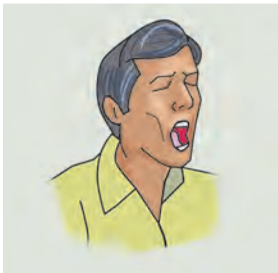
जृम्भते

कासते

जिघ्रति

शृणोति

कृषति

निष्कासयति

मथति/मथ्नाति

भिनत्ति

प्रक्षालयति

निष्पीडयति

पुटीकरोति

सीव्यति

अभिनयति

आलिखति

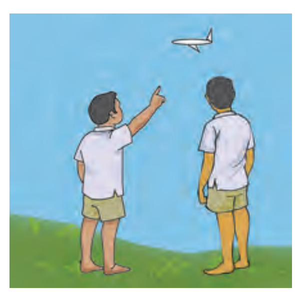
दर्शयति

खनति

अवसर्पति

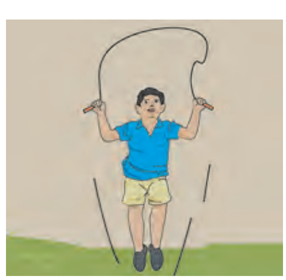
उत्प्लवते

लङ्घते

टङ्कयति

पुनःस्मारणम्।

• **पञ्चदश वाक्यानि।**

		लट् (वर्तमानकाल:)		लङ् (भूतकाल:)	
		परस्मैपदम्	आत्मनेपदम्	परस्मैपदम्	आत्मनेपदम्
प्रथम: पुरुष:	स: पुरुष:				
	सा कन्या	गच्छति	रमते	अगच्छत्	अरमत
	तद् अपत्यं				
	तौ पुरुषौ				
	ते कन्ये	गच्छत:	रमेते	अगच्छताम्	अरमेताम्
	ते अपत्ये				
	ते पुरुषा:				
	ता: कन्या:	गच्छन्ति	रमन्ते	अगच्छन्	अरमन्त
	तानि अपत्यानि				
मध्यम: पुरुष:	त्वं	गच्छसि	रमसे	अगच्छ:	अरमथा:
	युवां	गच्छथ:	रमेथे	अगच्छतम्	अरमेथाम्
	यूयं	गच्छथ	रमध्वे	अगच्छत	अरमध्वम्
उत्तम: पुरुष:	अहं	गच्छामि	रमे	अगच्छम्	अरमे
	आवां	गच्छाव:	रमावहे	अगच्छाव	अरमावहि
	वयं	गच्छाम:	रमामहे	अगच्छाम	अरमामहि

• **अवगच्छत कारकाणि।**

कारकाणि	विभक्तय:	उदाहरणानि
१. कर्ता	प्रथमा	**आशुतोष:** गायति। ______________ (बाल) लिखति। **रसिका** खादति। ______________ (रीमा) वदति। **यानं** चलति। ______________ (पर्ण) पतति।
२. कर्म	द्वितीया	सुधांशु: **मेघं** पश्यति। राजा ______________ (सेवक) आह्वयति।
३. करणम्	तृतीया	अहं **मुखेन** वदामि। रक्षक: ______________(दण्ड) ताडयति।
४. सम्प्रदानम्	चतुर्थी	माता **पुत्राय** भोजनं परिवेषयति। धनिक: ______________ (याचक) धनं ददाति।
५. अपादानम्	पञ्चमी	**स्यूतात्** वस्त्रं पतति। ______________ (वृक्ष) फलं पतति। ______________ (आकाश) तोयं पतति।
६. अधिकरणम्	सप्तमी	छात्रा: **वर्गे** उपविशन्ति। खगा: ______________ (वृक्ष) कूजन्ति। मत्स्या: ______________ (नदी) तरन्ति।

* षष्ठी विभक्ति: न क्रियापदसम्बन्धिनी। अत: सा न कारकविभक्ति:।

प्रथमः पाठः । सुष्ठु गृहीतः चौरः । प्रथमः घटकः ।

देवदत्तः नाम कोऽपि धनिकः आसीत् । एकदा तस्य धनस्यूतः लुप्तः। तस्य गृहे षड् भृत्याः आसन्। तेषु एव एकः चौरः स्यात्, इति तस्य मतम्। चौरं ग्रहीतुं सः वीरबलं साहाय्यम् अयाचत। वीरबलः अवदत्, ''मित्र! अद्य सायङ्काले तव सर्वान् भृत्यान् मम गृहं प्रेषय'' इति।

यथानिश्चितं सर्वे सेवकाः वीरबलस्य गृहम् आगताः। वीरबलेन पूर्वमेव सर्वेषां कृते समानोन्नतयः यष्टिकाः आनीताः। सः सेवकान् अवदत्, ''भोः पश्यन्तु, एताः मायायष्टिकाः। तासु एकां यष्टिकां स्वीकृत्य सर्वैः देवदत्तस्य गृहं गन्तव्यं, श्वः प्रभाते पुनरागन्तव्यम् । येन केनापि धनस्यूतः चोरितः स्यात् तस्य यष्टिका अङ्गुलिमात्रं दीर्घा भविष्यति।''

रात्रौ सर्वे भृत्याः सुखेन निद्राम् अकुर्वन् ऋते एकस्मात्। सः अचिन्तयत्, ''श्वः प्रातः मम चौर्यं प्रकटितं भवेत्। अतः अहम् अधुना एव मम यष्टिकाम् अङ्गुलिमात्रं कर्तयामि।'' इति चिन्तयित्वा तथा कृत्वा सः सुखेन सुप्तः।

अन्येद्युः लघुयष्टिकां दृष्ट्वैव वीरबलेन चौरः सम्यक् ज्ञातः गृहीतः च । अपराधी भृत्यः वीरबलस्य पादयोः पतित्वा स्वस्य अपराधम् अङ्गीकृतवान् धनस्यूतं च प्रत्यर्पितवान् ।

भाषाभ्यासः

१. उचितं पर्यायं चिनुत।

१. कस्य धनस्यूतः लुप्तः ?
(अ) देवदत्तस्य (आ) वीरबलस्य (इ) भृत्यस्य (ई) नृपस्य

२. गृहे कति भृत्याः आसन् ?
(अ) पञ्च (आ) सप्त (इ) षड् (ई) एकः

३. वीरबलः कस्य मित्रम् ?
(अ) भृत्यस्य (आ) धनिकस्य (इ) यष्टिकायाः (ई) चौरस्य

४. 'श्वः मम चौर्यं प्रकटितं भवेत्।' इति चिन्ता कस्य चित्ते जायते ?
(अ) दासस्य (आ) वीरबलस्य (इ) धनिकस्य (ई) नृपस्य

२. कः कं वदति ?

१. ''पश्यन्तु एताः मायायष्टिकाः।'' २. ''मित्र, अद्य सायङ्काले तव सर्वान् भृत्यान् मम गृहं प्रेषय।''

३. माध्यमभाषया उत्तरं लिखत। १. वीरबलेन चौरः कथं गृहीतः ?

४. स्तम्भमेलनं कुरुत।

विशेषणम्	विशेष्यम्
समानोन्नतयः	धनस्यूतः
सर्वान्	चौरः
लुप्तः	यष्टिकाः
गृहीतः	भृत्यान्

५. विरुद्धार्थकशब्दानां युग्मं चिनुत लिखत च।

पूर्वम् गताः दीर्घा जागरितः
भृत्यः ह्रस्वा सुप्तः स्वामी
धनिकः पश्चात् आगताः दरिद्रः

६. पाठात् समानार्थकं शब्दं चित्वा रेखाचित्रं पूरयत।

१)

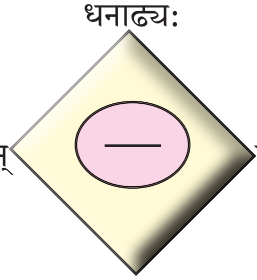

२)

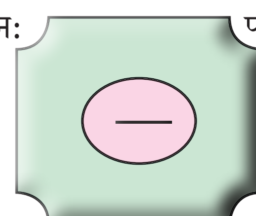

३)

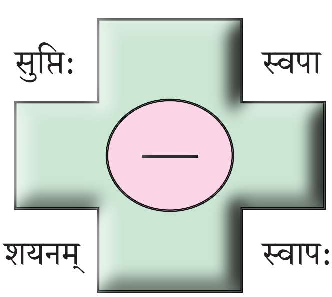

४)

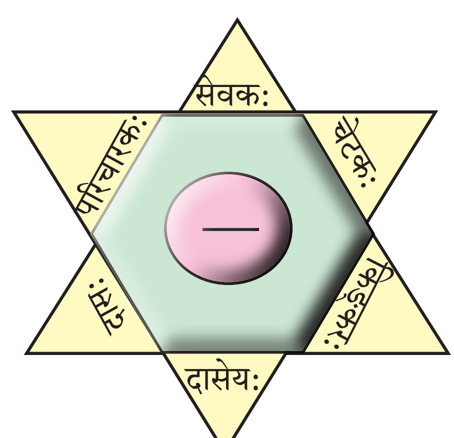

किं कृत्वा ?

बालकः → पुस्तकं पठति → पाठशालां गच्छति च ।

बालकः पुस्तकं **पठित्वा** पाठशालां गच्छति ।

माता → पाकं करोति → भोजनं परिवेषयति च ।

माता पाकं **कृत्वा** भोजनं परिवेषयति ।

पठित्वा, कृत्वा इत्येतानि पूर्वकालवाचक-त्वान्त-अव्ययानि ।

अद्वैतः → वृक्षम् आरोहति → उपविशति च ।

अद्वैतः वृक्षम् **आरुह्य** उपविशति ।

वृद्धा → देवं प्रार्थयते → निद्रां करोति च ।

वृद्धा देवं **प्रार्थ्य** निद्रां करोति ।

आरुह्य, प्रार्थ्य इत्येतानि पूर्वकालवाचक-ल्यबन्त-अव्ययानि ।

शुभदा → आपणं गच्छति → धनं ददाति → पुस्तकम् आनयति → पठति च।

शुभदा आपणं **गत्वा** धनं **दत्त्वा** पुस्तकम् **आनीय** पठति।

वाक्यानि निरीक्ष्य भेदम् अवगच्छत –

१. साधवः फलानि **दत्त्वा** निर्गच्छन्ति। → १. साधवः फलानि **प्रदाय** निर्गच्छन्ति।

२. वृद्धा देवं **नत्वा** कार्यम् आरभते। → २. वृद्धा देवं **प्रणम्य** कार्यम् आरभते।

३. आरक्षकाः चौरं **ताडयित्वा** कारागृहं नयन्ति। → ३. आरक्षकाः चौरं **सन्ताड्य** कारागृहं नयन्ति।

४. धनं **हृत्वा** चौरः पलायितः। → ४. धनम् **अपहृत्य** चौरः पलायितः।

सम्भाषापत्रम्

१. मेलनं कुरुत।

खादति	सम्मिल्य
पिबति	स्मृत्वा
सम्मिलति	खादित्वा
स्मरति	प्राप्य
प्राप्नोति	पीत्वा

२. गणद्वये लिखत।

उक्त्वा, पूजयित्वा, सम्पद्य, संहृत्य, धृत्वा, धावित्वा, प्रविश्य, स्नात्वा, उड्डीय, निमज्य, अवतीर्य, उत्थाय, आरुह्य, उत्पत्य, सिक्त्वा, स्थित्वा, चलित्वा, निष्पीड्य, उद्घाट्य, निष्कास्य

३. पूर्वकालवाचकयोः उपयोगं कृत्वा दीर्घं वाक्यं कुरुत।

मर्कटः वृक्षात् -----पेटिकां-----टोपिकां ----- मस्तके ------ वृक्षम् आरोहति ।

क्रीडा – पूर्वकालवाचकयोः उपयोगं कृत्वा अतिदीर्घं वाक्यं वदत।

पठत बोधत ! योगेन चित्तस्य पदेन वाचां
मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।
योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां
पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि॥

पादौ हस्तौ जानुनी द्वे उरश्चाथ ललाटकम्।
अष्टाङ्गेन स्पृशेद् भूमिं साष्टाङ्गप्रणतिश्च सा॥

आदित्यस्य नमस्कारान् ये कुर्वन्ति दिने दिने।
जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते॥

रम्यसंस्कृतम् । किं कर्तुम् ?

युवक: चित्रपटगृहं गच्छति चित्रपटं पश्यति च।

युवक: किमर्थं चित्रपटगृहं गच्छति? युवक: चित्रपटं **द्रष्टुं** चित्रपटगृहं गच्छति।

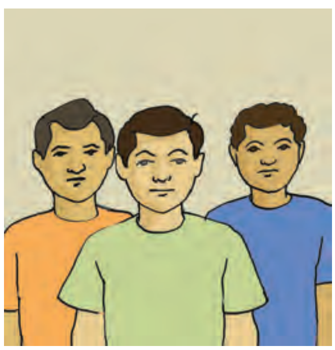

बालका: गृहम् आगच्छन् जलं च अपिबन्।

बालका: किमर्थं गृहम् आगच्छन् ? बालका: जलं **पातुं** गृहम् आगच्छन्।

- छात्रौ पुस्तकालयं गच्छताम्। **किमर्थम्**? छात्रौ **पठितुं** पुस्तकालयं गच्छताम्।
- मेघा फेनकं स्वीकरोति। **किमर्थम्** ? मेघा वस्त्राणि **प्रक्षालयितुं** फेनकं स्वीकरोति।

द्रष्टुं, पातुं, पठितुं, प्रक्षालयितुम् इत्येतानि हेत्वर्थक-तुमन्त-अव्ययानि ।

पठत अवगच्छत च –

१. शुनका: **खादितुम्** इच्छन्ति। २. अहं **वक्तुम्** ऐच्छम्। ३. भारवाहक: भारं **वोढुं** शक्नोति।
४. ता: नार्य: रुचिरं **पक्तुं** शक्नुवन्ति। ५. जना: भोजनं **कर्तुम्** आरभन्त।

सम्भाषापत्रम्

१. चतुर्थं पदं लिखत।

१. त्रै-त्रातुम् :: गै – ________ २. मिल्-मेलितुम् :: लिख् – ________
३. पूज् – पूजयितुम् :: कथ् – ________ ४. हन् – हन्तुम् :: मन् – ________
५. लभ्-लब्धुम् :: रभ् – ________ ६. दृश्-द्रष्टुम् :: स्पृश् – ________

CF87NB

२. धातो: हेत्वर्थकम् अव्ययं प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत।

१. शृगाल: द्राक्षाफलम् (खाद्) उत्पतति। २. काक: जलं (पा-पिब्) घटे उपविशति।
३. शृगाल: मांसखण्डं (लभ्) काकस्य स्तुतिं करोति। ४. भीमं (हन्) दुर्योधन: कपटम् अकरोत्।
५. शशक: निद्रां (कृ) अगच्छत्। ६. स: पत्रं (लिख्) लेखनीं स्वीकरोति।

द्वितीयः पाठः । अव्ययमाला । (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती ।
तस्यां हि काव्यं मधुरं तस्मादपि सुभाषितम् ।।

सुभाषितं नाम शोभनं भाषितम् । संस्कृतसाहित्ये विपुलानि सुभाषितानि सन्ति । अल्पाक्षरत्वं सुभाषितानां वैशिष्ट्यम् । मधुराणि गेयानि अर्थपूर्णानि एतानि सुभाषितानि । सुभाषितानां पठनेन वाणी सुसंस्कृता निर्दोषा च भवति । वक्तृत्वकलायां निपुणतासम्पादनार्थम् उत्कृष्ट-निबन्धलेखनार्थं च तानि अतीव उपयुक्तानि । अतः इयं सुभाषितानां माला छात्रैः अवश्यं कण्ठे धारणीया ।

श्रोतुं कर्णौ, वक्तुमास्यं सुहास्यं
घ्रातुं घ्राणं पादयुग्मं विहर्तुम् ।
द्रष्टुं नेत्रे हस्तयुग्मं च दातुं
ध्यातुं चित्तं येन सृष्टं स पातु ।।१।।

[येन **श्रोतुं** कर्णौ, **वक्तुं** सुहास्यम् आस्यं, **घ्रातुं** घ्राणं, **विहर्तुं** पादयुग्मं, **द्रष्टुं** नेत्रे, **दातुं** हस्तयुग्मं **ध्यातुं** च चित्तं सृष्टं सः (ईश्वरः) पातु ।]

गुणाः कुर्वन्ति दूतत्वं दूरेऽपि वसतां सताम् ।
केतकीगन्धमाघ्राय स्वयमायान्ति षट्पदाः ।।२।।

[दूरे वसताम् अपि सतां, गुणाः दूतत्वं कुर्वन्ति । (यथा) षट्पदाः केतकीगन्धम् **आघ्राय** (मधुपानाय) स्वयम् आयान्ति ।]

भुक्त्वा तृणानि शुष्काणि पीत्वा तोयं जलाशयात् ।
दुग्धं यच्छन्ति लोकेभ्यो धेनवो लोकमातरः ।।३।।

[धेनवः शुष्काणि तृणानि **भुक्त्वा** जलाशयात् तोयं **पीत्वा** लोकेभ्यः दुग्धं यच्छन्ति । (ताः) लोकमातरः (खलु) ।]

यस्य षष्ठी चतुर्थी च विहस्य च विहाय च ।
अहं कथं द्वितीया स्यात्, द्वितीया स्यामहं कथम् ।।४।।

[यस्य (कृते) **विहस्य** (इति) षष्ठी, **विहाय** (इति) चतुर्थी, अहं कथं च (इति) द्वितीया स्यात् (तस्य) अहं द्वितीया (पत्नी) कथं स्याम् ?]

स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ताः केशा नखा नराः ।
इति विज्ञाय मतिमान् स्वस्थानं न परित्यजेत् ।।५।।

[स्थानभ्रष्टाः दन्ताः, केशाः, नखाः नराः च न शोभन्ते इति **विज्ञाय** मतिमान् (नरः) स्वस्थानं न परित्यजेत् ।]

भाषाभ्यासः

श्लोकः १-

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

अ) ईश्वरेण श्रोतुं किं दत्तम् ?
आ) आस्यं कीदृशम् ?
इ) ईश्वरेण विहर्तुं किं दत्तम् ?

२. तालिकां पूरयत।

किं दत्तम्	किं कर्तुम् ?	किमर्थम् ?
कर्णौ दत्तौ	श्रोतुम्	श्रवणार्थम्/श्रवणाय
आस्यं दत्तम्	वक्तुम्	वचनार्थम्/वचनाय
घ्राणं दत्तम्	________	घ्राणार्थम्/________
पादयुग्मं दत्तम्	________	________/विहाराय
नेत्रे दत्ते	द्रष्टुम्	________/दर्शनाय

३. मेलनं कुरुत।

अ	आ
कर्णः	करः
आस्यम्	रक्षतु
घ्राणम्	लोचनम्
पादः	श्रोत्रम्
नेत्रम्	तुण्डम्
हस्तः	नासिका
पातु	चरणः

श्लोकः २ –

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) के दूतत्वं कुर्वन्ति ?
आ) के केतकीम् आजिघ्रन्ति ?

२. सत्यं वा असत्यं लिखत।

अ) सज्जनाः दूतत्वं कुर्वन्ति।
आ) षट्पदाः स्वयम् आयान्ति।
इ) सज्जनाः केतकीगन्धम् आजिघ्रन्ति।

३. समानार्थकशब्दं चिनुत लिखत च।

सज्जनाः, भ्रमराः, आगच्छन्ति।

४. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत। गुणाः, दूरे, आयान्ति।

श्लोकः ३ –

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) धेनवः किं भुक्त्वा दुग्धं यच्छन्ति ?
आ) धेनवः जलाशयात् किं पिबन्ति ?
इ) लोकमातरः काः ?

२. श्लोकात् त्वान्त-अव्यये चित्वा लिखत।

३. वाक्यं पठित्वा कर्ता, कर्म क्रियापदं च अन्विष्यत लिखत च। दुग्धं यच्छन्ति धेनवः।

४. एकवचने परिवर्तयत।

लोकमातरः धेनवः शुष्काणि तृणानि खादन्ति।

श्लोकः ४ –

१. श्लोकात् ल्यबन्त-अव्ययानि चिनुत।

२. योग्यं रूपं चिनुत।

अ) षष्ठी- विहस्य/देवस्य ।
आ) चतुर्थी- विहाय/गेहाय ।
इ) प्रथमा- अहम्/कथम् ।

श्लोकः ५ –

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) स्थानभ्रष्टाः के के न शोभन्ते ?
आ) किं विज्ञाय मतिमान् स्वस्थानं न परित्यजेत् ?

२. समानार्थकशब्दैः वाक्यं पुनर्लिखत।

स्थानभ्रष्टाः <u>दन्ताः केशाः नखाः नराः</u> न शोभन्ते।

३. श्लोकात् प्रथमाविभक्तेः रूपाणि चित्वा लिखत।

CFBUB5

वर्णानां साहचर्यम्।

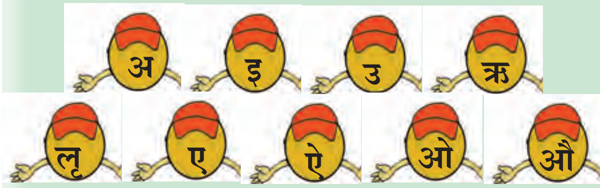

अस्माकं भिन्नानि उच्चारणस्थानानि यूयं जानीथ। वयं सर्वे सहैव तिष्ठामः। अस्माकं परस्परसाहचर्यं रोचकम्। यदा अस्मासु द्वयोः अतीव सन्निकर्षः भवति तदा यद् ध्वनिपरिवर्तनं भवति सः एव **सन्धिः**।

आवयोः संयोगेन आकारः भवति। यथा–
न + अस्ति = नास्ति।

आवयोः सन्निकर्षः ईकारे परिणमते।
यथा– रवि + इन्द्रः = रवीन्द्रः।

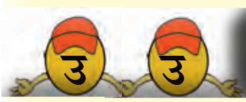

आवयोः अपि ऊकारः भवति।
यथा–भानु+उदयः = भानूदयः।

आवयोः संयोगेन ॠकारः भवति।
यथा– मातृ+ऋणम् = मातॄणम्।

(अयं समानानां वर्णानां दीर्घरूपः सन्धिः। अतः सः **सवर्णदीर्घसन्धिः** इति उच्यते।)

यदि आवयोः अतिशयितः सन्निधिः तर्हि आवयोः स्थाने एकारः उपतिष्ठति। यथा गण+ईशः इत्यस्य उच्चारणं गणेशः।

आवयोः सन्निकर्षस्य परिणामरूपेण द्वयोरपि स्थाने 'ओकारः' आयाति।
यथा– लम्ब+उदरः इति लम्बोदरः।

आवयोः संयोगेन ऐ इति सन्धिरूपः आदेशः भवति।
यथा– सदा + एव इति सदैव।

आवयोः संयोगेन औ इति सन्धिरूपः आदेशः भवति।
यथा– गङ्गा+ओघः इति गङ्गौघः।

यदा मम संयोगः स्वरेण भवति (इ/ई वर्जयित्वा) तदा मम परिवर्तनं 'य्' इति वर्णे भवति।
यथा– करोमि + अहम् इति करोम्यहम्।

स्वरेण सह (उ/ऊ वर्जयित्वा) संयोगेन मम स्थाने 'व्' इति वर्णः आयाति।
यथा– खलु + एतत् इति खल्वेतत्।

एवम् अस्माकं मिथः प्रभावः दृश्यते। यथा स्वरसन्धिः तथैव विसर्गसन्धिः व्यञ्जनसन्धिः च अपि भवतः। सन्धिरूपेण यद् ध्वनिपरिवर्तनम् अस्मासु भवति तद्विषयकाः नियमाः वर्तन्ते। यदि तद् ध्वनिपरिवर्तनं सुष्ठु न अवगतं, सन्धिनियमाः न पठिताः तर्हि अर्थावबोधनं न भवति।

तृतीयः पाठः । किं मिथ्या ? किं वास्तवम् ?

आधुनिकं तन्त्रज्ञानं मानवस्य कृते भौतिकविकासस्य विस्तीर्णं क्षेत्रम् उद्घाटयति इति तु सत्यमेव। तथापि तन्त्रज्ञानसाधनानाम् अत्यधिकोऽपयोगः नूतनान् प्रश्नान्, विघ्नान् सामाजिकसमस्याः च निर्माति। मिथ्या तथा च वास्तवम् एतयोः मध्ये भेदः ज्ञातव्यः अस्माभिः। आधुनिककालस्य इयमेवावश्यकता। – **लेखिका :– श्रीमती मुग्धा रिसबूड।**

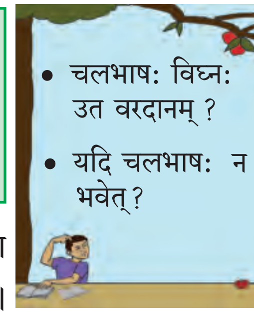

(त्रयोदशवर्षीया तनया सुखासन्दे उपविश्य एकेन हस्तेन कुर्कुरिकां खादति। अपरेण हस्तेन चलभाषं चालयति। तदानीं द्वारघण्टिकाम् आकर्ण्य माता द्वारम् उद्घाटयति। तनयायाः सख्यौ द्वारे एव स्थित्वा ताम् आह्वयतः।)

श्रुतिः – तनये, सत्वरं क्रीडनाय आगच्छ, बहिः खेलामः।

तनया – अहं गृहे एव खेलामि।

राजसी – किं खेलसि ?

तनया – (चलभाषं दर्शयित्वा) एतस्मिन् चलभाषे यष्टिकन्दुकक्रीडा, पादकन्दुकक्रीडा, वाहनक्रीडा, पत्रक्रीडा, चतुरङ्गक्रीडा, इत्यादयः सर्वाः क्रीडाः सन्ति। क्रीडाङ्गणं गत्वा खेलनस्य आवश्यकता एव नास्ति। अहं न आगच्छामि। (सख्यौ क्रीडार्थं निर्गच्छतः। माता पाकगृहं गच्छति। तनया चलभाषे युद्धक्रीडायां मग्ना।)

तनया – (स्वगतम्) एतस्यां क्रीडायां एषः सैनिकः मृतः अपरः च मारणीयः। ..... सर्वे सैनिकाः मृताः। हेऽऽ .....जितं मया। खेलः समाप्तः। (तनया पाकगृहं गच्छति।) अम्ब, बुभुक्षिता अस्मि।

माता – तनये, मम चलभाषे एतानि छायाचित्राणि पश्य। (तनया खाद्यपदार्थानां छायाचित्राणि पश्यति।)

तनया – मातः, पिझ्झा, पावभाजी, सिजलर्स इत्यादीनि खाद्यानि दृष्ट्वा लालायितं मे मुखम्। कृपया किमपि यच्छतु।

माता – चलभाषे दृष्टवती खलु ? अधुना खाद्यपदार्थानाम् आवश्यकता एव नास्ति। अहं न यच्छामि।

तनया – चलभाषे भोजनं दृष्ट्वा बुभुक्षा शान्ता कथं भवेत् ?

माता – यदि एतत् सत्यं, तर्हि कथं न जानासि यत् चलभाषेण क्रीडित्वा व्यायामः न भवति? स्वास्थ्यरक्षणं न भवति ?

तनया – परं मातः, मह्यं रोचते तत् चलभाषेण क्रीडनम्।

माता – तनये, यद् यद् रोचते तत् तत् सर्वं स्वास्थ्यकरं, हितकरम्, आरोग्यपूर्णं न भवति। सम्यक् क्रीडा, पौष्टिकम् अन्नं, रात्रौ निद्रा आरोग्याय भवति । चलभाषे आभासात्मकं विश्वं न वास्तवम्।

तनया – तर्हि किं चलभाषस्य उपयोगः एव न करणीयः ।

माता – तथा न । आवश्यकतानुसारं योग्यः उपयोगः करणीयः एव । किन्तु अति सर्वत्र वर्जयेत् ।

तनया – आम् मातः। इतः परं पुनः चलभाषस्य योग्यम् उपयोगं करोमि।

भाषाभ्यासः

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ. चलभाषे काः क्रीडाः सन्ति ?
आ. चलभाषे कीदृशं विश्वम् ?
इ. किं किं दृष्ट्वा तनयायाः मुखं लालायितम् ?
ई. स्वास्थ्यरक्षणाय किं किम् आवश्यकम् ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत। अ. माता तनयायाः विचारपरिवर्तनं कथं करोति?
आ. 'किं मिथ्या ? किं वास्तवम् ?' इति पाठस्य तात्पर्यं माध्यमभाषया लिखत ?

३. अ) सन्धिविग्रहं कुरुत। क) तदेव = ____ + एव। ख) नास्ति = न + ____।

आ) कालवचनपरिवर्तनं कुरुत।

१) अहं न आगच्छामि। (लङ्लकारे परिवर्तयत।)
२) बुभुक्षिता अस्मि। (बहुवचने परिवर्तयत।)
३) सख्यौ क्रीडार्थं प्रतिगच्छतः। (एकवचने लिखत।)
४) एतानि छायाचित्राणि पश्य। (उत्तमपुरुषे परिवर्तयत।)

इ) शब्दस्य वर्णविग्रहं कुरुत। १) द्वारम् २) स्वास्थ्यम् ३) बुभुक्षा ४) पौष्टिकम्

ई) मेलनं कुरुत।

विशेष्यम्	१. बुभुक्षा २. सैनिकाः ३. खेलः ४. अन्नम् ५. विश्वम्
विशेषणम्	१. पौष्टिकम् २. शान्ता ३. आभासात्मकम् ४. समाप्तः ५. मृताः

उ) पाठात् त्वान्त-ल्यबन्त-अव्ययानि चिनुत लिखत च।

४. अ) समानार्थकशब्दं चिनुत। भटः, क्रीडा, जननी, क्षुधा, स्वापः

आ) विरुद्धार्थकशब्दं लिखत। समाप्तः, स्वास्थ्यम्, आभासात्मकम्, मृतः

हसत नन्दत !

सन्धिरपि विनोदाय...

पुरा महाराष्ट्रेषु प्रजाहितदक्षः कोऽपि नृपः आसीत् । तस्य महिषी संस्कृतभाषाप्रवीणा विदुषी च। एकदा तौ जलविहारार्थं किञ्चित् रम्यं जलाशयमगच्छताम्। जलक्रीडायां मग्नः नृपतिः महिष्यां जलबिन्दून् क्षेप्तुं प्रारभत। राज्ञीं शैत्यम् अबाधत। अतः सा लज्जया नृपं संस्कृतभाषयैवावदत्, **"मोदकैस्ताडय माम्।"** तस्याः तद् वचनं श्रुत्वा चकितः राजा सेवकं सुवर्णस्थाल्यां मोदकानानेतुमादिशत्। यदा सः तैर्लघुमधुरगोलकैः राज्ञीं ताडयितुमैच्छत् तदा सा स्मितपूर्वकमगदत्, "भो राजन्, शैत्यं मां बाधेत इति चिन्तयित्वा **'मा उदकैः ताडय माम्'**, जलबिन्दुभिः (उदकैः) मा त्रासय, इति वक्तुकामासम्।" भूपतिरपि उच्चैः हसित्वा अभणत्, "मोदकशब्दश्रवणेन अन्यथा गृहीतं मया। तेन अयं परिहासप्रसङ्गः उद्भूतः।"

रम्यसंस्कृतम्। किं करवाणि?

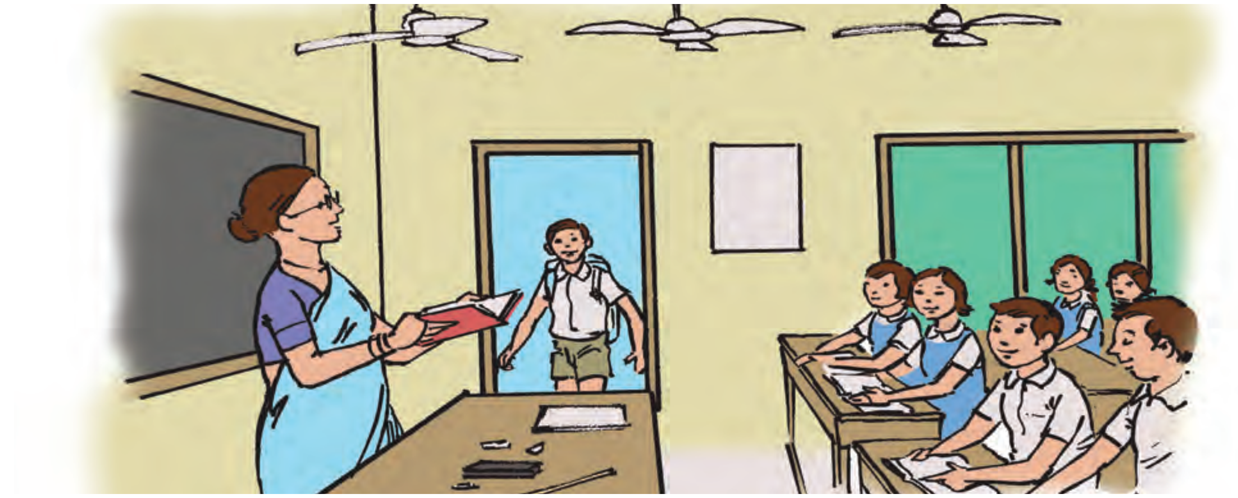

छात्राः – आचार्ये, नमो नमः।

शिक्षिका – नमो नमः। सुप्रभातम्। **उपविशत**।

सौरभः तनयः च – आचार्ये, अपि **मार्जयाव** फलकम्?

शिक्षिकाः– अवश्यम्। **मार्जयतम्**। सुवचनमपि **लिखतम्**। नीरजे, वातायनम् **उद्घाटय**। अतीव उष्मा बाधते। अयि मृदुले, व्यजनानि **चालय**।

धीरजः – आचार्ये, अपि **प्रविशानि** वर्गम्?

शिक्षिका – आम् **आगच्छ**। स्थाने **उपविश**। श्रान्तः दृश्यसे। किञ्चित् जलं **पिब**। अयि छात्राः, अधुना अहं प्रश्नान् पृच्छामि। सम्यक् विचिन्त्य **उत्तरत** यूयम्। कोलाहलः **मास्तु**। एकः एव उत्तरं **वदतु**।

● **कृतिः**– १. संवादं पठित्वा स्फुटशब्दानाम् अर्थम् अवगच्छत। तम् अर्थम् अनुसृत्य पञ्चदश वाक्यानि पठत।

पञ्चदश वाक्यानि। (परस्मैपदम् आत्मनेपदं च)

१. सः/भवान् खादतु/लभताम्।	२. तौ/भवन्तौ खादताम्/लभेताम्।	३. ते/भवन्तः खादन्तु/लभन्ताम्।
१. सा/भवती खादतु/लभताम्।	२. ते/भवत्यौ खादताम्/लभेताम्।	३. ताः/भवत्यः खादन्तु/लभन्ताम्।
१. तत् खादतु/लभताम्।	२. ते खादताम्/लभेताम्।	३. तानि खादन्तु/लभन्ताम्।
४. त्वं खाद/लभस्व।	५. युवां खादतम्/लभेथाम्।	६. यूयं खादत/लभध्वम्।
७. अहं खादानि/लभै।	८. आवां खादाव/लभावहै।	९. वयं खादाम/लभामहै।

एतेषु वाक्येषु विविधक्रियापदानाम् उपयोगं कृत्वा पुनः वदत स्मरत च।

● **कृतिः**– २. कृतिपत्रिकायां याः विविधाः सूचनाः सन्ति, ताः एकत्र लिखत।
यथा– गद्यांशं पठित्वा कृतीः **कुरुत**। एकवाक्येन **उत्तरत**।

३. गृहे वा पाठशालायां वा सूचनाः लोट्लकारे दीयन्ते, तासां सङ्ग्रहं कुरुत।
यथा– उपविशत, पठत, लिखत इत्यादयः।

CFH3NV

सम्भाषापत्रम्

१. वाक्यानि पूरयत।

(वर्धताम्, गायाम, यच्छ, आरोहाव, पठतु, तरत, खनतम्, रमस्व, लभेताम्)

१. अम्ब, भोजनं ______।
२. स: पाठं ______।
३. वयं गीतं______।
४. यूयं जले______।
५. आवाम् आम्रवृक्षं ______।
६. युवां भूमिं ______।
७. युष्माकं सुखं______।
८. छात्रौ यश:______।
९. त्वं स्वाध्याये______।

२. भवान्/भवती-स्थाने त्वं योजयित्वा वाक्यानि लिखत।

१. भवान् अत्र उपविशतु।
२. भवती बन्धनं मुञ्चताम्।
३. भवती प्रार्थयताम्।
४. भवान् शीघ्रं पृच्छतु।
५. भवन्त: भद्राणि पश्यन्तु।
६. भवत्य: पाकं पचन्तु।

पठत-बोधत तत् त्वम् असि।

उद्दालक: श्वेतकेतो: पिता। श्वेतकेतु: उद्दालकस्य पुत्र:। एकदा पिता उद्दालक: पुत्रं श्वेतकेतुम् अपृच्छत्- "सौम्य, अपि तत् जानासि यस्य ज्ञानेन सर्वं ज्ञातं भवति ?"

पुत्र: - न जानामि, पित:। कृपया कथयतु।
पिता - जलपूर्णं पात्रं मुष्टिमितं लवणं च आनय। (पुत्र: तथा करोति।)
पिता - जलं लवणं च मिश्रय।
पुत्र: - मिश्रितं पित:।
पिता - अधुना जलात् लवणं पृथक्कुरु।
पुत्र: - तत् कर्तुं न शक्नोमि पित:।
पिता - अस्तु । उपरिभागस्थं जलं नलिकया आस्वादय। तत् कथम् अस्ति ?
पुत्र: - लवणमयम् अस्ति, तात।
पिता - मध्यभागस्थं जलं नलिकया आस्वादय। तत् कथम् अस्ति ?
पुत्र: - तद् अपि लवणम् अस्ति।
पिता - जलं बहि: क्षिप्त्वा आगच्छ।
पुत्र: - क्षिपामि तात।(जलं क्षिप्त्वा आगच्छति)
पिता - जले लवणं सर्वत्र व्याप्तं खलु ?
पुत्र: - आम्, तात।
पिता - तथैव ब्रह्म जगत: कारणम् अत: सर्वत्र व्याप्तम्। यथा त्वं जले व्याप्तं लवणं द्रष्टुं न शक्नोषि तथैव त्वं सर्वत्र व्याप्तं ब्रह्म द्रष्टुं न पारयसि। किन्तु तत् सर्वत्र अस्ति। तदेव ज्ञातव्यम्।

कृति: - गद्यांशत: लोट्रूपाणि चिनुत।

(श्वेताश्वतर-उपनिषद: अयं संवाद:।)

गायत-नन्दत

विमानयानं रचयाम।

राघव ! माधव ! सीते ! ललिते !
विमानयानं **रचयाम**।
नीले गगने विपुले विमले
वायुविहारं **करवाम**।।१।।

उन्नतवृक्षं तुङ्गं भवनम्।
क्रान्त्वाकाशं खलु **याम**।
कृत्वा हिमवन्तं सोपानं
चन्दिरलोकं **प्रविशाम**।।२।।

शुक्रश्चन्द्र: सूर्यो गुरुरिति
ग्रहान् हि सर्वान् **गणयाम**।
विविधा: सुन्दरताराश्चित्वा
मौक्तिकहारं **रचयाम**।।३।।

अम्बुदमालाम् अम्बरभूषाम्
आदायैव हि **प्रतियाम**।
दु:खित-पीडित-कृषिकजनानां
गणेषु हर्षं **जनयाम**।।४।।

डॉ. विश्वास, बेंगलूरू।

भाषासूत्रम् – १

(अ) नामानि ।

स्वरान्तशब्दानां भेदाः –

	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
अकारान्तः	देव	–	वन
आकारान्तः	–	माला	–
इकारान्तः	कवि	मति	वारि
ईकारान्तः	–	नदी	–
उकारान्तः	भानु	धेनु	मधु
ऊकारान्तः	–	वधू	–
ऋकारान्तः	अ) पितृ आ) कर्तृ	अ) मातृ आ) स्वसृ	–

चित्रम् →			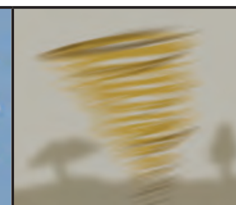	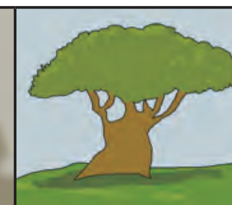
अकारान्तः शब्दः	**देवः**	**सूर्यः**	**वातः**	**वृक्षः**
समानार्थकः उकारान्तः शब्दः	**प्रभुः**	**भानुः, सहस्रांशुः**	**वायुः**	**तरुः**

चित्रम् →			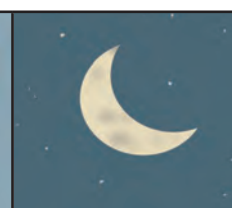	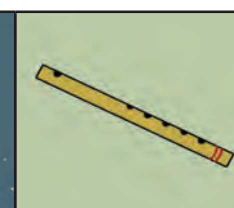
अकारान्तः/ईकारान्तः शब्दः	**शिक्षकः**	**सत्त्वः**	**चन्द्रः**	**वंशी**
समानार्थकः उकारान्तः शब्दः	**गुरुः**	**पशुः**	**इन्दुः, हिमांशुः**	**वेणुः**

पठत भेदम् अवगच्छत च ।

सूर्यः नाम तेजोगोलः । **सूर्यस्य** वर्णनं ऋग्वेदे वर्तते । **सूर्यात्** सर्वे प्रकाशं लभन्ते । **सूर्यं** परितः सर्वे ग्रहाः भ्रमन्ति । **सूर्येण** ग्रहमण्डलं शोभते । **सूर्ये** अतीव ऊर्जा वर्तते । **सूर्यः** अस्माकं देवता । **सूर्याय** नमः । **हे सूर्य**, रक्ष माम् ।

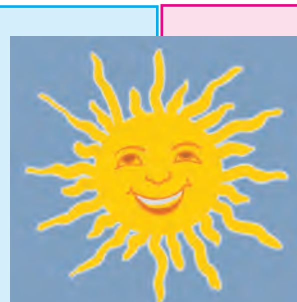

भानुः नाम तेजोगोलः । **भानोः** वर्णनं ऋग्वेदे वर्तते । **भानोः** सर्वे प्रकाशं लभन्ते । **भानुं** परितः सर्वे ग्रहाः भ्रमन्ति । **भानुना** ग्रहमण्डलं शोभते । **भानौ** अतीव ऊर्जा वर्तते । **भानुः** अस्माकं देवता । **भानवे** नमः । **हे भानो**, रक्ष माम् ।

भानु (सूर्यः)– 'उ'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम **उकारान्तनामानि।** **धेनु (गौः) 'उ'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
भानुः	भानू	भानवः	प्रथमा	धेनुः	धेनू	धेनवः
भानुम्	भानू	भानून्	द्वितीया	धेनुम्	धेनू	धेनूः
भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः	तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	चतुर्थी	धेनवे/धेन्वै	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	पञ्चमी	धेनोः/धेन्वाः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
भानोः	भान्वोः	भानूनाम्	षष्ठी	धेनोः/धेन्वाः	धेन्वोः	धेनूनाम्
भानौ	भान्वोः	भानुषु	सप्तमी	धेनौ/धेन्वाम्	धेन्वोः	धेनुषु
हे भानो	हे भानू	हे भानवः	सम्बोधनम्	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः
भानुवत् अन्ये शब्दाः – मनु, अणु, विष्णु, साधु, इन्दु, पशु, वारु, प्रभु, गुरु इत्यादयः।				धेनुवत् अन्ये शब्दाः – तनु, चञ्चु, रज्जु, हनु इत्यादयः।		

मधु 'उ'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
मधु	मधुनी	मधूनि	प्रथमा
मधु	मधुनी	मधूनि	द्वितीया
मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः	तृतीया
मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	चतुर्थी
मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	पञ्चमी
मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्	षष्ठी
मधुनि	मधुनोः	मधुषु	सप्तमी
हे मधो, मधु	हे मधुनी	हे मधूनि	सम्बोधनम्
मधुवत् अन्ये शब्दाः– वस्तु, अम्बु, जानु, दारु इत्यादयः। **उकारान्त–विशेषणानि।** दयालु, कृपालु, स्नेहालु, प्रेमालु।			

इच्छार्थक–उकारान्त–विशेषणानि।
यथा–ज्ञातुम् इच्छा जिज्ञासा।
जिज्ञासा यस्य अस्ति सः जिज्ञासुः।
एवं – पातुम् इच्छा (पिपासा) यस्य अस्ति सः/सा **पिपासुः**, भोक्तुम् इच्छा (बुभुक्षा) यस्य अस्ति सः/सा **बुभुक्षुः**, विजेतुम् इच्छा (विजिगीषा) यस्य अस्ति सः/सा **विजिगीषुः**। कर्तुम् इच्छा (चिकीर्षा) यस्य अस्ति सः/सा **चिकीर्षुः**।

जिज्ञासापत्रम्

१. योग्यरूपं योजयत।

१. महादेवः ________ पतिः। (पशु)
२. हे________, रक्ष माम्। (प्रभु)
३. सर्वे ________ ज्ञानं पूजयन्ति। (जिज्ञासु)
४. तस्मै ________ नमः। (गुरु)
५. नारदः ________ शरणं गच्छति। (विष्णु)
६. कृषीवलस्य समीपे पञ्च ________ सन्ति। (धेनु)
७. मयूरस्य ________ दीर्घा। (चञ्चु)
९. ________ रसः मधुरः। (इक्षु)
८. हिमालयस्य ________ हिमाच्छादितानि। (सानु)
१०. ________ पूर्णे नेत्रे। (अश्रु)

२. चतुर्थं पदं लिखत।

१) शम्भु – शम्भुना :: शिशु – ________।
२) धेनु – धेन्वा :: रज्जु – ________।
३) अम्बु – अम्बूनि :: वस्तु – ________।
४) हनु – हनूः :: तनु – ________।

ऋकारान्तनामानि।

अ) सम्बन्धवाचकानि		आ) धातुत: निर्मितानि	
पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्		
पितृ (जनक:) भ्रातृ (सहोदर:) देवृ (पत्यु: भ्राता) जामातृ (कन्याया: पति:)	मातृ (जननी) दुहितृ (कन्या) यातृ (देवु: पत्नी) ननान्दृ (पत्यु: भगिनी)	कर्तृ नेतृ हर्तृ श्रोतृ योद्धृ	दातृ वक्तृ विधातृ अभिनेतृ बोद्धृ
• नृ (मनुष्य:)		• सवितृ (पुं)(सूर्य:), स्वसृ (स्त्री.)(भगिनी), नप्तृ (पुं.) (पौत्र:/दौहित्र:)	

'अ' प्रकार: – पितृ 'ऋ'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम **मातृ 'ऋ'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पिता	पितरौ	पितर:	प्रथमा	माता	मातरौ	मातर:
पितरम्	पितरौ	पितॄन्	द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातॄ:
पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभि:	तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभि:
पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्य:	चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्य:
पितु:	पितृभ्याम्	पितृभ्य:	पञ्चमी	मातु:	मातृभ्याम्	मातृभ्य:
पितु:	पित्रो:	पितॄणाम्	षष्ठी	मातु:	मात्रो:	मातॄणाम्
पितरि	पित्रो:	पितृषु	सप्तमी	मातरि	मात्रो:	मातृषु
हे पितर्,पित:	हे पितरौ	हे पितर:	सम्बोधनम्	हे मातर्,मात:	हे मातरौ	हे मातर:

'आ' प्रकार: (धातुत: निर्मितानि)

धातु:	नाम	अर्थ:	पुं. प्रथमा ए. व.	स्त्री. प्रथमा ए. व.
१. कृ	कर्तृ	य: करोति।	कर्ता	कर्त्री
२. हृ	हर्तृ	य: हरति।	हर्ता	हर्त्री
३.नी–नय्	नेतृ	य: नयति।	नेता	नेत्री
४. रक्ष्	रक्षितृ	य: रक्षति।	रक्षिता	रक्षित्री
५. श्रु	श्रोतृ	य: शृणोति।	श्रोता	श्रोत्री

कर्तृ 'ऋ'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
कर्ता	**कर्तारौ**	**कर्तार:**	प्रथमा
कर्तारम्	**कर्तारौ**	कर्तॄन्	द्वितीया
हे कर्त:, हे कर्तर्	**हे कर्तारौ**	**हे कर्तार:**	सम्बोधनम्

तृतीयात: सप्तमीपर्यन्तं शब्दरूपाणि पितृवत् भवन्ति। एवम् एव 'आ'प्रकारकाणां शब्दानां रूपाणि भवन्ति।

'आ' प्रकारकाणां स्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपाणि नदीवत् भवन्ति। यथा –

कर्त्री 'ई'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
कर्त्री	कर्त्र्यौ	कर्त्र्य:	प्रथमा
कर्त्रीम्	कर्त्र्यौ	कर्त्री:	द्वितीया
हे कर्त्रि	हे कर्त्र्यौ	हे कर्त्र्य:	सम्बोधनम्

१. रिक्तस्थानानि पूरयत। – गणेशस्य कुटुम्बम्।

१) शङ्कर: गणेशस्य ------। (पितृ)

२) पार्वती गणेशस्य -------। (मातृ)

३) कार्तिकेय: गणेशस्य ------। (भ्रातृ)

४) ----- (मातृ) पार्वत्या: आदेशम् एतौ -----पालयत:। (भ्रातृ)

५) मातामहस्य हिमालयस्य एतौ आदर्शौ ------। (नप्तृ)

(आ) सर्वनामानि।

प्रथमपुरुषवाचकानि	तद्, यद्, एतद्, इदम्, भवत्
मध्यमपुरुषवाचकम्	युष्मद्
उत्तमपुरुषवाचकम्	अस्मद्
प्रश्नार्थकम्	किम्

'इदम्' सर्वनाम पुंलिङ्गम् / **'इदम्' सर्वनाम स्त्रीलिङ्गम्**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अयम्	इमौ	इमे	प्रथमा	इयम्	इमे	इमा:
इमम्/एनम्	इमौ/एनौ	इमान्/एनान्	द्वितीया	इमाम्/एनाम्	इमे/एने	इमा:/एना:
अनेन/एनेन	आभ्याम्	एभि:	तृतीया	अनया/एनया	आभ्याम्	आभि:
अस्मै	आभ्याम्	एभ्य:	चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्य:
अस्मात्	आभ्याम्	एभ्य:	पञ्चमी	अस्या:	आभ्याम्	आभ्य:
अस्य	अनयो:/एनयो:	एषाम्	षष्ठी	अस्या:	अनयो:/एनयो:	आसाम्
अस्मिन्	अनयो:/एनयो:	एषु	सप्तमी	अस्याम्	अनयो:/एनयो:	आसु

'इदम्' सर्वनाम नपुंसकलिङ्गम् –

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
इदम्	इमे	इमानि	प्रथमा
इदम्/एनत्	इमे/एने	इमानि/एनानि	द्वितीया

(तृतीयात: सप्तमीपर्यन्तानि रूपाणि पुंलिङ्गसदृशानि।)

भवत् आदरार्थकं सर्वनाम।

भवत् – पुंलिङ्गम् | **भवत् – स्त्रीलिङ्गम्(भवती)**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
भवान्	भवन्तौ	भवन्तः	प्रथमा	भवती	भवत्यौ	भवत्यः
भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः	द्वितीया	भवतीम्	भवत्यौ	भवतीः
भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः	तृतीया	भवत्या	भवतीभ्याम्	भवतीभिः
भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः	चतुर्थी	भवत्यै	भवतीभ्याम्	भवतीभ्यः
भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः	पञ्चमी	भवत्याः	भवतीभ्याम्	भवतीभ्यः
भवतः	भवतोः	भवताम्	षष्ठी	भवत्याः	भवत्योः	भवतीनाम्
भवति	भवतोः	भवत्सु	सप्तमी	भवत्याम्	भवत्योः	भवतीषु
हे भवन्	हे भवन्तौ	हे भवन्तः	सम्बोधनम्	हे भवति	हे भवत्यौ	हे भवत्यः

* केवलं प्रथमपुरुषस्य क्रियापदेन सह उपयुज्यते किन्तु मध्यमपुरुषस्य दर्शकम्।

कर्तृपदम्	लट्लकारः	लङ्लकारः	लोट्लकारः	विधिलिङ्लकारः
भवान्/भवती	गच्छति	अगच्छत्	गच्छतु	गच्छेत्
त्वम्	गच्छसि	अगच्छः	गच्छ	गच्छेः

स्वराणां सृष्टिः ।

पठत अवगच्छत !

पङ्क्तिद्वयं पठत।

१. **नास्ति** विद्यासमो बन्धुः। नास्ति = न + अस्ति। (अ + अ = आ)

२. **नरस्याभरणं** रूपम्। नरस्याभरणं = नरस्य + आभरणम् (अ + आ = आ)

१. सवर्णदीर्घसन्धिः।

अ) अ/आ + अ/आ = आ

१. नव + अपि = नवापि।

२. ____ + अत्र = तथात्र।

३. लेखनस्य + ____ = लेखनस्याशयः।

आ) इ/ई + इ/ ई = ई

१. पठति + इति = पठतीति।

२. ____ + इव = नदीव।

३. परि + ____ = परीक्षा।

इ) उ/ऊ + उ/ऊ = ऊ

१. गुरु + उपदेशः = गुरूपदेशः।

२. ____ + उत्साहः = वधूत्साहः।

३. ____ + ऊर्जा = भानूर्जा।

ई) ऋ/ॠ+ ऋ/ॠ = ॠ

१. मातृ +ऋणम् = मातॄणम्।

२. पितृ + ____ = पितॄतम्।

३. भ्रातृ + ____ = भ्रातॄषभः।

(इ) धातुसाधितानि अव्ययानि।

धातुसाधिता: नाम धातुमूलका: शब्दा:।

क्रियापदम्	नाम	विशेषणम्	अव्ययम्
पठ् – पठति	पठनम्, पाठ:	पठित	पठित्वा
पूज् – पूजयति	पूजनम्, पूजा	पूजित	सम्पूज्य
रम् – रमते	रमा , रमणम्	रत	रत्वा
वृत् – वर्तते	वर्तनम्, वृत्ति:	वृत्त	वर्तितुम्

अव्ययम्।

व्यय: नाम परिवर्तनम्। यस्मिन् शब्दे परिवर्तनं न भवति, नाम य: शब्द: त्रिषु लिङ्गेषु, त्रिषु वचनेषु अपि च सर्वासु विभक्तिषु समान: एव भवति, स: शब्द: 'अव्ययम्' इति उच्यते। यथा–

१. बालिका देवं **नत्वा** पठति। २. गणेशं **नत्वा** त्वं गच्छसि। ३. आचार्यं **नत्वा** छात्रा: वर्गं प्रविशन्ति।

अत्र कर्तृपदानुसारं क्रियापदं परिवर्तते। परं 'नत्वा' इत्यस्मिन् रूपे परिवर्तनं न भवति। अत: तद् अव्ययम्।

धातुसाधितानि अव्ययानि

- **पूर्वकालवाचकद्वयम्**
  - **त्वान्तम्** (त्वा + अन्तम्) — मूलधातु: + क्त्वा (त्वा)
  - **ल्यबन्तम्** (ल्यप् + अन्तम्) — उपसर्ग: + मूलधातु: + ल्यप् (य)
- **हेत्वर्थकम्**
  - **तुमन्तम्** (तुम्+अन्तम्) — मूलधातु: + तुमुन् (तुम्)

पूर्वकालवाचक–अव्यय–द्वयम्।

● **त्वान्तरचना** –

१) राम: शालां गच्छति। राम: वर्गं प्रविशति।

अत्र एक: एव कर्ता। (राम:), क्रियाद्वयम् (गमनक्रिया, प्रवेशक्रिया)

पूर्वं कृता क्रिया गमनस्य। अत: गच्छति इति क्रियापदं पूर्वकालवाचकम् अस्ति। गम् धातो: अग्रे **त्वा–प्रत्ययम्** उपयुज्य अव्ययरूपं भवति – **गत्वा**।

राम: शालां **गत्वा** वर्गं प्रविशति।

२) मैथिली पुस्तिकायां लिखति। तत्पश्चात् प्रश्नं पृच्छति।

मैथिली पुस्तिकायां **लिखित्वा** प्रश्नं पृच्छति।

● **ल्यबन्तरचना** –

१) नीरज: वर्गं प्रविशति। तदनन्तरम् आसने उपविशति।

नीरज: वर्गं **प्रविश्य** आसने उपविशति।

२) भारती आसने उपविशति पुस्तिकायां लिखति च।

भारती आसने **उपविश्य** पुस्तिकायां लिखति।

> **अवधेयम्** –
> त्वान्त/ल्यबन्तरचनासमये 'अपि' 'तदनन्तरं', 'तत:', 'च', 'अथ', 'अनन्तरं', 'तत्पश्चात्' इत्यादय: शब्दा: निष्कासयितव्या:। द्वितीयवाक्यस्थं कर्तृपदं (नाम सर्वनाम वा) अपि निष्कासयितव्यम्।

हेत्वर्थकम् अव्ययम् ।

हेतु + अर्थकम् = हेत्वर्थकम् । हेतु: नाम उद्दिष्टम् । हेत्वर्थकम् अव्ययं क्रियाया: उद्दिष्टं कथयति ।

१) राम: **पठितुं** शालां गच्छति । राम: किमर्थं शालां गच्छति ? **पठितुम् ।**

२) देवं **पूजयितुं** माता देवालयं गच्छति । माता किमर्थं देवालयं गच्छति ? देवं **पूजयितुम्** ।

३) छात्रा: **खेलितुं** क्रीडाङ्गणं गच्छन्ति । छात्रा: किमर्थं क्रीडाङ्गणं गच्छन्ति ? **खेलितुम् ।**

पठत स्मरत ।

धातव:	क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्	धातव:	क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्
दा	दत्त्वा	प्रदाय	दातुम्	वह्	ऊढ्वा	निवह्य	वोढुम्
पा	पीत्वा	निपीय	पातुम्	वस्	उषित्वा	निवस्य	वसितुम्
स्था	स्थित्वा	उत्थाय	स्थातुम्	वद्	उदित्वा	प्रोद्य/अनूद्य	वदितुम्
ज्ञा	ज्ञात्वा	विज्ञाय	ज्ञातुम्	कथ्	कथयित्वा	विकथ्य	कथयितुम्
गै	गीत्वा	प्रगाय	गातुम्	चुर्	चोरयित्वा	अभिचोर्य	चोरयितुम्
ध्यै	ध्यात्वा	अनुध्याय	ध्यातुम्	क्षल्	क्षालयित्वा	प्रक्षाल्य	क्षालयितुम्
जि	जित्वा	विजित्य	जेतुम्	रच्	रचयित्वा	विरचय्य	रचयितुम्
नी	नीत्वा	आनीय	नेतुम्	गण्	गणयित्वा	विगणय्य	गणयितुम्
श्रु	श्रुत्वा	उपश्रुत्य	श्रोतुम्	पूज्	पूजयित्वा	सम्पूज्य	पूजयितुम्
भू	भूत्वा	अनुभूय	भवितुम्	घुष्	घोषयित्वा	सङ्घोष्य	घोषयितम्
कृ	कृत्वा	उपकृत्य	कर्तुम्	नृत्	नर्तित्वा	अभिनृत्य	नर्तितुम्
स्मृ	स्मृत्वा	विस्मृत्य	स्मर्तुम्	क्रन्द्	क्रन्दित्वा	आक्रन्द्य	क्रन्दितुम्
सृ	सृत्वा	अनुसृत्य	सर्तुम्	पठ्	पठित्वा	अनुपठ्य	पठितुम्
दिश्	दिष्ट्वा	आदिश्य	देष्टुम्	लिख्	लिखित्वा	विलेख्य	लिखितुम्
दृश्	दृष्ट्वा	सन्दृश्य	द्रष्टुम्	हस्	हसित्वा	विहस्य	हसितुम्
प्रच्छ्	पृष्ट्वा	आपृच्छ्य	प्रष्टुम्	वन्द्	वन्दित्वा	अनुवन्द्य	वन्दितुम्
स्पृश्	स्पृष्ट्वा	संस्पृश्य	स्प्रष्टुम्	ग्रह्	गृहीत्वा	सङ्गृह्य	ग्रहीतुम्
सिच्	सिक्त्वा	अभिषिच्य	सेक्तुम्	गम्	गत्वा	आगम्य	गन्तुम्
मुच्	मुक्त्वा	विमुच्य	मोक्तुम्	नम्	नत्वा	प्रणम्य	नन्तुम्
वच्	उक्त्वा	प्रवाच्य	वक्तुम्	रम्	रत्वा	आरत्य	रन्तुम्

पङ्क्तिद्वयं पठत अवगच्छत ! **स्वराणां सृष्टि: ।**

१. **मातेव** रक्षति **पितेव** हिते नियुङ्क्ते । मातेव = माता + इव । पितेव = पिता + इव ।

२. क्रियासिद्धि: सत्त्वे वसति महतां **नोपकरणे** । नोपकरणे = न + उपकरणे ।

२. गुणसन्धि: ।

अ) अ/आ + इ/ई = ए	आ) अ/आ + उ/ऊ = ओ	इ) अ/आ + ऋ/ॠ = अर्
१. देव + इन्द्र: = देवेन्द्र: ।	१. गणेश + उत्सव: = गणेशोत्सव: ।	१. देव + ऋषि: = देवर्षि: ।
२. _____ + इव = चन्द्रिकेव ।	२. वृक्षस्य + _____ = वृक्षस्योर्ध्वम् ।	२. महा + _____ = महर्षि: ।

जिज्ञासापत्रम्

१. पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-अव्ययानि उपयुज्य वाक्यानि लिखत।

१. सः ________ गच्छति। (खाद्)
२. आदित्यः गुरुम् ________ (अनु + सृ) देशान्तरम् अव्रजत्।
३. ब्रह्मदेवः वाल्मीकिम् ________ (उप + दिश्) अवदत्।
४. भक्तः विष्णुं ________ (स्मृ) तपश्चरणं करोति।
५. बालकः ईश्वरं ________ (ध्यै) अभ्यासं प्रारभते।
६. सिंहं ________ (दृश्) मुकुलः भीतः।
७. नौकाम् ________ (आ + नी) अजयः प्रवासम् आरभत।

२. हेत्वर्थक-अव्ययानि प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत।

१. भार्गवः ________ (स्ना) गङ्गानदीं गच्छति।
२. गर्दभः ________ (गै) आरभत रात्रौ।
३. धनं ________ (लभ्) सोमदत्तः महानगरम् असरत्।
४. प्रश्नं ________ (प्रच्छ्) सः धैर्येण अग्रे आगच्छत्।

(ई) लोट्लकारः।

१) रामः पाठं पठति। (लट्लकारः) (वर्तमानकालः) २) रामः पाठम् अपठत्। (लङ्लकारः) (प्रथमभूतकालः) वाक्यद्वये कालस्य बोधः भवति। अधुना एतानि उदाहरणानि पठत।
१. प्रतीक, त्वम् उत्तिष्ठ। (आदेशः) २. काले वर्षतु पर्जन्यः। (अपेक्षा) ३. सर्वे सुखिनः भवन्तु। (शुभाशंसा) ४. अपि अहं वर्गं प्रविशानि ? (अनुमतिः)

एतानि सर्वाणि वाक्यानि कालं न बोधयन्ति। परम् आदेशः, इच्छा, शुभाशंसनम्, अनुमतिः इत्यादीन् भावान् कथयन्ति। अतः तानि 'अर्थ' इति प्रकारेषु गण्यन्ते। अर्थद्वयम् - आज्ञार्थः (लोट्लकारः), विध्यर्थः (लिङ्लकारः)।

परस्मैपदम् **लोट्प्रत्ययाः। (आज्ञार्थप्रत्ययाः)** आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
तु	ताम्	अन्तु	प्रथमः	ताम्	इताम्	अन्ताम्
-	तम्	त	मध्यमः	स्व	इथाम्	ध्वम्
आनि	आव	आम	उत्तमः	ऐ	आवहै	आमहै

मध्यमपुरुष-एकवचनस्य प्रत्ययः 'हि' अस्ति। किन्तु गणानां प्रथमविभागे (१, ४, ६, १०) तस्य लोपः भवति।

पठ् (१ प. प.) रम् (१ आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
पठतु	पठताम्	पठन्तु	प्रथमः	रमताम्	रमेताम्	रमन्ताम्
पठ	पठतम्	पठत	मध्यमः	रमस्व	रमेथाम्	रमध्वम्
पठानि	पठाव	पठाम	उत्तमः	रमै	रमावहै	रमामहै

नृत् (४ प. प.) | मन् (४ आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
नृत्यतु	नृत्यताम्	नृत्यन्तु	प्रथम:	मन्यताम्	मन्येताम्	मन्यन्ताम्
नृत्य	नृत्यतम्	नृत्यत	मध्यम:	मन्यस्व	मन्येथाम्	मन्यध्वम्
नृत्यानि	नृत्याव	नृत्याम	उत्तम:	मन्यै	मन्यावहै	मन्यामहै

लिख् (६ प. प.) | दिश् (६ आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
लिखतु	लिखताम्	लिखन्तु	प्रथम:	दिशताम्	दिशेताम्	दिशन्ताम्
लिख	लिखतम्	लिखत	मध्यम:	दिशस्व	दिशेथाम्	दिशध्वम्
लिखानि	लिखाव	लिखाम	उत्तम:	दिशै	दिशावहै	दिशामहै

पूज् (१० प.प.) | मन्त्र् (१० आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
पूजयतु	पूजयताम्	पूजयन्तु	प्रथम:	मन्त्रयताम्	मन्त्रयेताम्	मन्त्रयन्ताम्
पूजय	पूजयतम्	पूजयत	मध्यम:	मन्त्रयस्व	मन्त्रयेथाम्	मन्त्रयध्वम्
पूजयानि	पूजयाव	पूजयाम	उत्तम:	मन्त्रये	मन्त्रयावहै	मन्त्रयामहै

* * *

पञ्चोन-द्विवादनम्

दशोन-त्रिवादनम्

पञ्चाधिक-पञ्चवादनम्

दशाधिक-षड्वादनम्

विंशति-अधिक-अष्टवादनम्

पञ्चविंशति-अधिक-नववादनम्

पञ्चत्रिंशत्-अधिक-दशवादनम्

चत्वारिंशत्-अधिक-एकादशवादनम्

उदाहरणानुसारं घटिकायन्त्रे समयनिर्देशनं कुरुत ।

१) छात्र: प्रात:काले पञ्चाधिकषड्वादने उत्तिष्ठति ।

२) छात्र: दशोनदशवादने पाठशालां गच्छति ।

३) विंशत्यधिक-पञ्चवादने छात्र: क्रीडाङ्गणे खेलति ।

४) दशोनसप्तवादने छात्र: सायंप्रार्थनां करोति ।

समयम् अक्षरै: लिखत पठत च ।

१) अर्चक: देवालयं (४.५०) वादने गच्छति ।

२) अध्यापक: कक्षां (११.०५) वादने प्रविशति ।

३) सायङ्काले (६.२०) वादने सूर्यास्त: भवति।

४) वयं सर्वे रात्रौ (८.४०) वादने भोजनं कुर्म:।

५) दूरदर्शने शनिवासरे सायङ्काले (७.००) वादने संस्कृतवार्तावली-कार्यक्रमस्य प्रसारणं भवति ।

६) वयम् आकाशवाण्यां प्रतिदिनं प्रात: (६.५५) वादने संस्कृतवार्ता: श्रोतुं शक्नुम: ।

।।श्री:।।

अस्माकं विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवस्य कार्यक्रमपत्रिका ।

७.३० - छात्राणाम् आगमनम् ।
७.४५ - सभागृहे मेलनम् ।
८.१० - अतिथीनाम् आगमनम् ।
८.१५ - दीपप्रज्वालनं शारदापूजनं च ।
८.३० - अतिथीनां स्वागतम् ।
८.४५ - सांस्कृतिककार्यक्रमा: ।
९.४५ - अतिथीनां भाषणम् ।
१०.१० - प्रधानाचार्यस्य उपदेश: ।
१०.३० - पारितोषिकवितरणम् ।
१२.०५ - कार्यक्रमसमाप्ति: ।

रम्यसंस्कृतम्। किं कुर्यात्? किं भवेत्?

जनाः आर्द्रं शुष्कं च
अवकरं पृथक् क्षिपेयुः।

त्वं भ्रमणध्वनिना
अधिकसमयं न क्रीडेः।

अद्य आरभ्य वयम्
आदिनं पठेम।

श्वः अहं पुस्तकम् आनयेयम्।

एतं तालं युवां पुनःपुनः वादयेतम्।

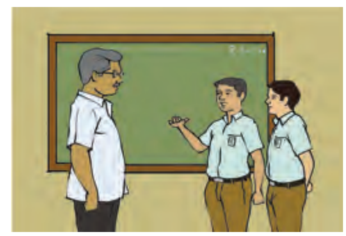

आवां फलके सुभाषितं लिखेव।

पञ्चदशवाक्यानि पठत।

१. सः/भवान् पठेत्/रमेत। २. तौ/भवन्तौ पठेताम्/रमेयाताम्। ३. ते/भवन्तः पठेयुः/रमेरन्।
४. सा/भवती पठेत्/रमेत। ५. ते/भवत्यौ पठेताम्/रमेयाताम्। ६. ताः/भवत्यः पठेयुः/रमेरन्।
७. तत् पठेत्/रमेत। ८. ते पठेताम्/रमेयाताम्। ९. तानि पठेयुः/रमेरन्।
१०. त्वं पठेः/रमेथाः। ११. युवां पठेतम्/रमेयाथाम्। १२. यूयं पठेत/रमेध्वम्।
१३. अहं पठेयम्/रमेय। १४. आवां पठेव/रमेवहि। १५. वयं पठेम/रमेमहि।

पुनःस्मारणम्। उपपदविभक्तयः (अव्ययानि)।

कानिचन अव्ययानि विशिष्ट-विभक्तिरूपम् अपेक्षन्ते। तानि अधः निर्दिष्टानि।

१. अभितः = (द्वितीया) **भानुम्** अभितः ग्रहाः भ्रमन्ति।
२. परितः = (द्वितीया) **मातरं** परितः गणेशः प्रदक्षिणां करोति।
३. उभयतः = (द्वितीया) **नदीम्** उभयतः क्षेत्राणि विद्यन्ते।
४. प्रति = (द्वितीया) सायङ्काले वत्सः **धेनुं** प्रति वेगेन गच्छति।
५. विना = (द्वितीया/तृतीया/पञ्चमी) **चन्द्रमसम्/चन्द्रमसा/चन्द्रमसः** विना निशा न शोभते।
६. सह = (तृतीया) **पित्रा** सह अनिकेतः आपणं गच्छति।
७. अलम् = (तृतीया) अलं **निद्रया**। अलं **भीत्या**। अलं **वार्तालापेन**।
८. नमः = (चतुर्थी) **गणपतये** नमः। **गुरवे** नमः। **मरुते** नमः। **महालक्ष्म्यै** नमः।
९. बहिः = (पञ्चमी) **गृहात्** बहिः माता आगता।
१०. कृते = (षष्ठी) **स्वसुः** कृते बन्धुः उपहारम् आनयति।
११. समीपे = (षष्ठी) **नगरस्य** समीपे उद्यानं वर्तते।

चतुर्थः पाठः। विध्यर्थमाला । (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

सुभाषितानि संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यपूर्णानि पद्यरत्नानि । सुभाषितानि अस्माकं मनः रञ्जयन्ति, अस्माकं ज्ञानं वर्धयन्ति, कथं व्यवहारः करणीयः, किं कर्तव्यं, किं च न करणीयम् इति सम्यक् बोधयन्ति ।

सुखार्थी चेत् त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी चेत् त्यजेत्सुखम्।
सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम्।।१।।

[सुखार्थी चेत् विद्यां **त्यजेत्**। विद्यार्थी चेत् सुखं **त्यजेत्**। सुखार्थिनः विद्या कुतः ? विद्यार्थिनः सुखं कुतः ?]

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेत् जलम्।
सत्यपूतां वदेत् वाणीं मनःपूतं समाचरेत्।।२।।

[दृष्टिपूतं पादं **न्यसेत्**। वस्त्रपूतं जलं **पिबेत्**। सत्यपूतां वाणीं **वदेत्**। मनःपूतं **समाचरेत्**।]

धनमलब्धं काङ्क्षेत, लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः।
रक्षितं वर्धयेत् सम्यक्, वृद्धं तीर्थेषु निक्षिपेत्।।३।।

[अलब्धं धनं **काङ्क्षेत**। लब्धं (धनं) प्रयत्नतः **रक्षेत्**। रक्षितं (धनं) सम्यक् **वर्धयेत्**। वृद्धं (धनं) तीर्थेषु **निक्षिपेत्**।]

अक्रोधेन जयेत् क्रोधम् असाधुं साधुना जयेत्।
जयेत् कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम्।।४।।

[अक्रोधेन क्रोधं **जयेत्**। साधुना असाधुं **जयेत्** । दानेन कदर्यं **जयेत्**। सत्येन च अनृतं **जयेत्** ।]

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः।
किन्नु मे पशुभिस्तुल्यं किन्नु सत्पुरुषैरिति।।५।।

[नरः आत्मनः चरितं प्रत्यहं **प्रत्यवेक्षेत** किं नु मे (चरितं) पशुभिः तुल्यम्? किं नु (मे चरितं) सत्पुरुषैः (तुल्यम्) इति।]

भाषाभ्यासः

श्लोकः १–

१) एकवाक्येन उत्तरत।

(अ) विद्यार्थी किं त्यजेत् ?
(आ) सुखार्थी किं त्यजेत्?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत।

१) त्यजेद्विद्याम्　　२) त्यजेत्सुखम्
३) कुतो विद्या　　४) कुतो विद्यार्थिनः

३. समानार्थकशब्दं लिखत।

१) विद्या २) विद्यार्थी

श्लोकः २.

१) एकवाक्येन उत्तरत।

(अ) कीदृशं जलं पिबेत् ?
(आ) कीदृशीं वाणीं वदेत् ?

२. समानार्थकशब्दं चित्वा लिखत।

१) वाक् २) पवित्रम् ३) ऋतम् ४) उदकम्।

३. स्तम्भमेलनं कुरुत।

विशेषणम्	दृष्टिपूतः, वस्त्रपूतम्, मनःपूतम्, सत्यपूता
विशेष्यम्	वाणी, आचरणम्, पादः, जलम्

श्लोकः ३–

१. एकवाक्येन उत्तरत।

(अ) मनुजः कीदृशं धनं काङ्क्षेत ?
(आ) वृद्धं धनं कुत्र निक्षिपेत्?

२. क्रमानुसारं रचयत।

१) धनस्य रक्षणम्। (२) तीर्थेषु दानम्।
(३) धनस्य इच्छा। (४) धनस्य वर्धनम्।

श्लोकः ४ –

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) क्रोधं केन जयेत्? आ) दानेन किं जयेत्?
इ) सत्येन किं जयेत्?

२. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत।

क्रोधः, असाधुः, सत्यम्, दानम्।

३. श्लोकात् तृतीयान्तपदानि चित्वा लिखत।

४. सन्धिविग्रहं कुरुत। चानृतम्

श्लोकः ५ –

१) एकवाक्येन उत्तरत।

अ) प्रत्यहं किं प्रत्यवेक्षेत ?
आ) चरितं केन तुल्यं माऽस्तु ?
इ) चरितं केन तुल्यम् अस्तु ?

२. सन्धिं कुरुत।

अ) पशुभिः + तुल्यम् आ) किम् + नु
इ) सत्पुरुषैः + इति ई) नरः + चरितम्

३ समानार्थकशब्दानां युग्मं चिनुत।

अ	प्रत्यहम् , नरः, चरितम्, पशुः, तुल्यः, सत्पुरुषाः
आ	वर्तनम्, मृगः, प्रतिदिनम्, मनुजः, सज्जनाः, समः

पठत अवगच्छत ! **स्वराणां सृष्टिः।**

पङ्क्तिद्वयं पठत। १. सेवा न किञ्चिदस्तीति भिक्षा **नैव** च **नैव** च। नैव = न + एव
२. **रथस्यैकं** चक्रं भुजगयमिताः सप्त तुरगाः। रथस्यैकम् – रथस्य + एकम्।

३) वृद्धिसन्धिः।

अ) अ/आ + ए/ऐ = ऐ
१. न + एतद् = नैतद्।
२. मम + ______ = ममैश्वर्यम्।

आ) अ/आ + ओ/औ = औ
१. मम + ओजः = ममौजः।
२. तव + ______ = तवौदार्यम्।

पङ्क्तिद्वयं पठत। १. योगक्षेमं **वहाम्यहम्**। वहाम्यहम् = वहामि + अहम्।
२. **अस्त्युत्तरस्यां** दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः। अस्त्युत्तरस्यां = अस्ति + उत्तरस्याम्।

४. यणसन्धिः।

अ) इ/ई + विजातीयः स्वरः = य्।
१. इति + अपि = इत्यपि।
२. करोमि + ____ = करोम्यहम्।

आ) उ/ऊ + विजातीयः स्वरः = व्।
१. खलु + एतत् = खल्वेतत्।
२. मनु + ______ = मन्वन्तरम्।

पङ्क्तिद्वयं पठत। १. **द्वाविमौ** पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। द्वाविमौ = द्वौ + इमौ।
२. **मातापितराविह** मम न स्तः, एकाकी खलु खिन्नोऽहम्। मातापितराविह – मातापितरौ + इह।

५. अयादिसन्धिः।

अ) ए/ऐ + कोऽपि स्वरः = अय्/आय्
१. समीपे + एव = समीपयेव / समीप एव।
२. कृते + ______= कृतयायाहि / कृत आयाहि।
३. ______ + अपि = मत्यायपि / मत्या अपि।
४. तस्मै + ______ = तस्मायपि / तस्मा अपि।

आ) ओ/औ + कोऽपि स्वरः = अव्/आव्
१. द्वौ + एव = द्वावेव।
२. तौ + ______ = तावपि।
३. ______+ अपि = उभावपि।
४. ______+ आस्ताम् = सुहृदावास्ताम्।

क्रियापदं किं कथयति? – १

'क्रियापदम्' इति वाक्यस्य महत्त्वपूर्णम् अङ्गम्।

बालकः ग्रन्थं **पठति**। इति वाक्ये '**पठति**' इति क्रियापदम्।

तेन कस्य बोधः भवति ?

(१) पठनस्य क्रिया ✓

(२) परस्मैपदम् ✓

(३) प्रथमः पुरुषः ✓

(४) एकवचनम् ✓

(५) लट्लकारः ✓

(६) धातोः गणविकरणम् ✓

(७) कर्तुः पुरुषः वचनं च ?

अधुना एतानि वाक्यानि पठत।

(१) **बालकः** ग्रन्थं **पठति**।

(२) **बालकौ** ग्रन्थं **पठतः**।

(३) **बालकाः** ग्रन्थं **पठन्ति**।

(४) **अहं** ग्रन्थं **पठामि**।

(५) **त्वं** ग्रन्थं **पठसि**।

एतेषु वाक्येषु क्रियापदं कर्तृपदस्य पुरुषं वचनं च अनुसरति। यदि कर्तृपदं परिवर्तते तर्हि क्रियापदम् अपि परिवर्तते अतः कर्तृप्रधानानि वाक्यानि इमानि ।

'**पठति**' इति क्रियापदस्य श्रवणेनैव कर्ता प्रथमपुरुषस्य एकवचने इति ज्ञायते । तथैव '**पठामि**' इति पदेन कर्ता उत्तमपुरुषस्य एकवचने इति स्पष्टं भवति । एवं क्रियापदेन कर्तृपदस्य पुरुषस्य वचनस्य अपि बोधः भवति ।

कर्तृवाच्यः प्रयोगः। (कर्तरि प्रयोगः)

कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
प्रथमा विभक्तिः	द्वितीया विभक्तिः	**कर्तृपदस्य पुरुषवचनानुसारम्**

(१) मधुरा सुधाखण्डान् आनयति।

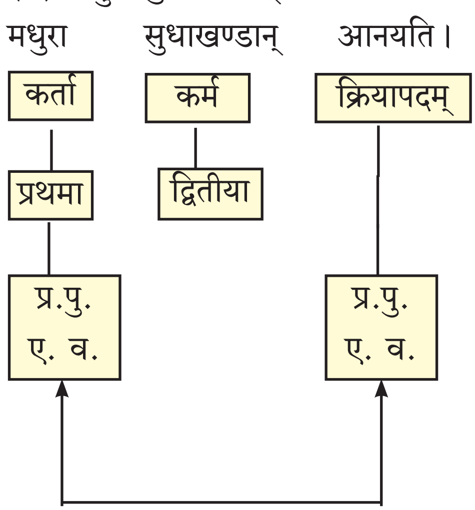

क्रियापदं कर्तृपदम् अनुसरति ।

अतः कर्तृवाच्यं क्रियापदम् इदम्।

२) वयं ग्रन्थं पठामः।

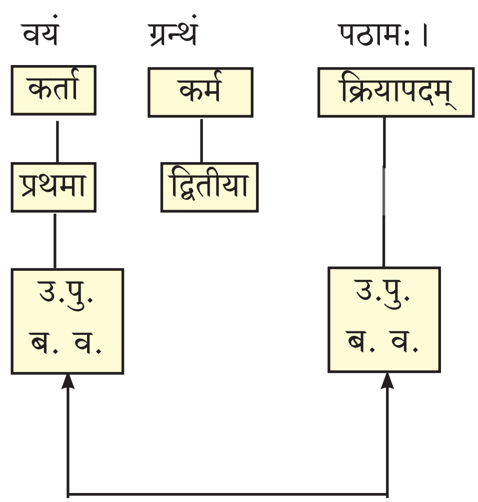

क्रियापदं कर्तृपदम् अनुसरति ।

अतः कर्तृवाच्यं क्रियापदम् इदम्।

रम्यसंस्कृतम्। क: कृतवान् ? का कृतवती ?

बाल: जलं पिबति।

बाल: जलं **पीतवान्**।

अनीश: गच्छति।

अनीश: **गतवान्**।

छात्रा: खेलन्ति।

छात्रा: **खेलितवन्त:**।

वयं पठाम:।

वयं **पठितवन्त:**।

महिला क्षिपति।

महिला **क्षिप्तवती**।

दीपा नृत्यति।

दीपा **नर्तितवती**।

ता: प्रक्षालयन्ति।

ता: **प्रक्षालितवत्य:**।

छात्रा: लिखन्ति।

छात्रा: **लिखितवत्य:**।

पीतवान्, गतवान्, खेलितवन्त:, पठितवन्त: इत्यादीनि भूतकालवाचकानि क्तवतु-प्रत्ययान्त-विशेषणानि ।

सम्भाषापत्रम्

१. मेलनं कुरुत।

१. शिक्षका:	सुप्तवती।
२. बालिका:	प्रविष्टवन्त:।
३. रक्षक:	पूजितवत्य:।
४. बिडाली	ताडितवान्।

२. शुद्धं वा अशुद्धम्?

१. सिंह: तं हतवान्।
२. ते बालका: अन्नं न त्यक्तवन्त:।
३. आपणिक: देवं नतवती।
४. एता: अद्य क्रीडितवन्त:।
५. अहं शाकानि कर्तितवान्।

३. तालिकां पूरयत ।

	सः	ते	सा	ताः
खादति	खादितवान्	खादितवन्तः	खादितवती	खादितवत्यः
करोति	कृतवान्	कृतवन्तः	कृतवती	कृतवत्यः
वदति			उदितवती	
पश्यति		दृष्टवन्तः		
गायति				गीतवत्यः
उत्तिष्ठति				उत्थितवत्यः
नयति	नीतवान्			
यच्छति				दत्तवत्यः
पूजयति		पूजितवन्तः		
लभते				लब्धवत्यः

४. परिच्छेदे क्तवतु-रूपाणि अधोरेखितानि कुरुत ।

दीपावलि-उत्सवसमयः आसीत्। जनाः गृहाणि स्वच्छीकृतवन्तः। माता मिष्टान्नानि कृतवती। जनकः नूतनवस्त्राणि क्रीतवान् किन्तु स्फोटकानि न आनीतवान्। भगिनी सुन्दरीं रङ्गवल्लीम् आलिखितवती। महिलाः मृद्दीपान् प्रज्वाल्य स्थापितवत्यः। अहं मित्रैः सह भ्रमणार्थं बहिः गतवान्। सर्वत्र हर्षः प्रकाशः च।

CFKQCS

पठत अवगच्छत ! विसर्गसन्धिः

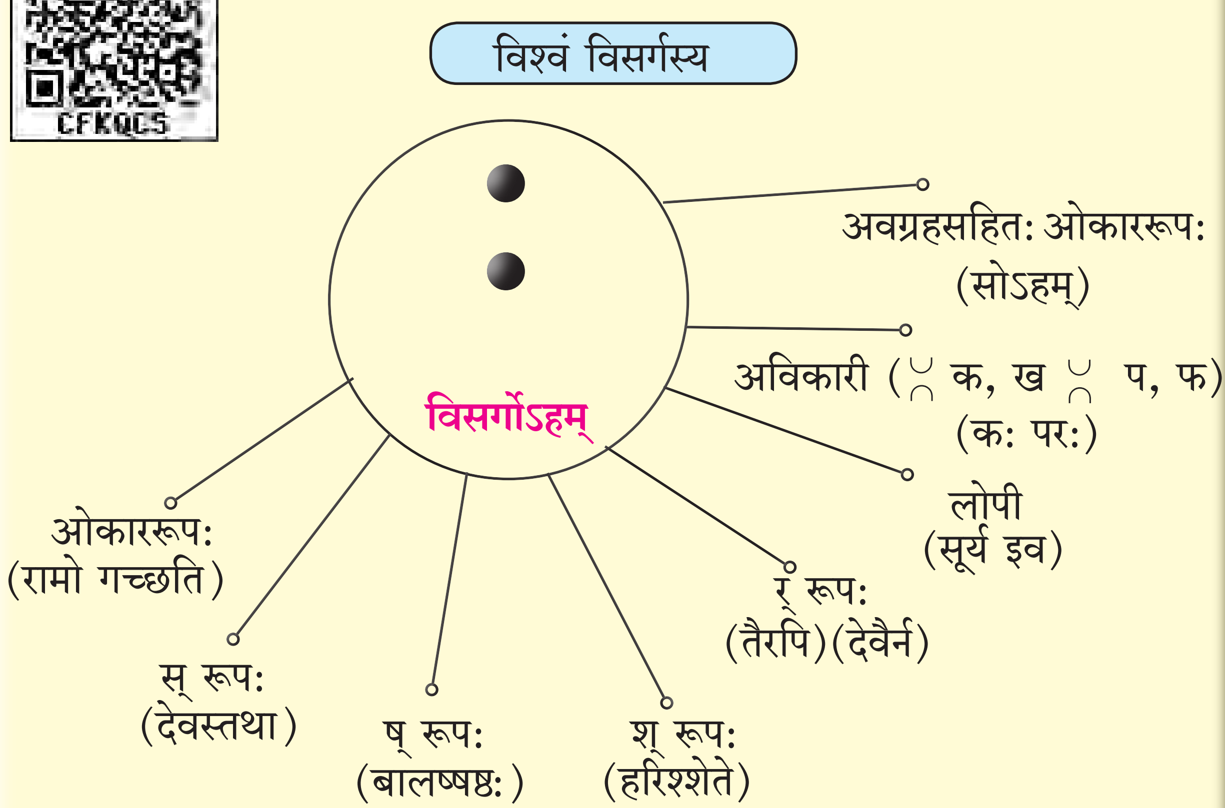

पञ्चम: पाठ: । वीरवनिता विश्पला।

ऋग्वेदात् उद्धृता अतीव अद्भुता रोमाञ्चकारिणी च एषा कथा स्त्रीणां सामर्थ्यं दर्शयति (ऋ.१.११६.१५)। शल्यक्रियाविशारदौ अश्विनीकुमारौ प्रगतवैद्यकतन्त्रज्ञानस्य मूलाधारौ स्त: । विश्पलाया: चरित्रं प्रेरणादायकं खलु सर्वेषां कृते ।– **सम्भाषणसन्देश–मासिकात्** ।

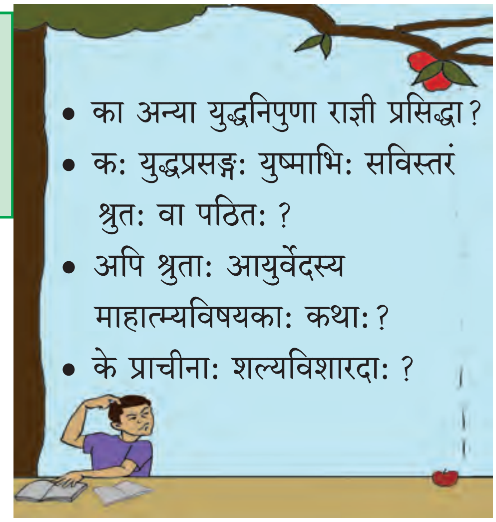

खेलराज: नाम कश्चित् नृप:। विश्पला तस्य पत्नी। सा यथा महाविदुषी आसीत्, तथैव रणकुशला अपि आसीत्। खेलराज: अपि शूर: पराक्रमी च आसीत्। स: विश्पलया सह सुखेन जीवति स्म।

अथ कदाचित् शत्रव: खेलराजस्य राज्ये आक्रमणं **कृतवन्त:**। महत् युद्धम् आरब्धम्। सेनाया: नायक: खेलराज: रणरङ्गं **प्रविष्टवान्**। विश्पला अपि रणरङ्गं **प्रविष्टवती**। भुवम् अवतीर्णा चामुण्डेश्वरी इव सा शत्रूणां संहारं **कृतवती**। तस्या: शौर्यं पराक्रमं च दृष्ट्वा शत्रव: अपि चकिता: अभवन्।

'एषा रणरङ्गात् यावत् न निवार्यते तावत् जय: सर्वथा न प्राप्यते' इति चिन्तयित्वा शत्रुसैनिका: युगपत् आक्रम्य ताम् **अवरुद्धवन्त:**। शत्रुसैनिका: ते असङ्ख्या: आसन्, विश्पला तु एकाकिनी ! तथापि तस्या: मनसि न भीतिलेश: अपि आसीत्। प्रत्युत द्विगुणितेन उत्साहेन युद्धं **कृतवती**। युद्धसमये शत्रुसैनिका: तस्या: एकं पादं **कर्तितवन्त:**। अनन्तरम् 'इत: परम् एतस्या: कारणात् पीडा न भविष्यति' इति निर्णयं कृत्वा ते शिबिरं **प्रतिगतवन्त:**।

यद्यपि विश्पलाया: पाद: भग्न: तथापि सा हतोत्साहा न जाता। चैतन्यमूर्ति: सा वीराङ्गना एव आसीत्। 'श्व: मया युद्धं करणीयम् एव' इति निश्चित्य सा पादं पुन: प्राप्तुम् ऐच्छत्। अत: सा निश्चलतया उपविश्य अश्विनीकुमारयो: ध्यानं **कृतवती**। तस्या:

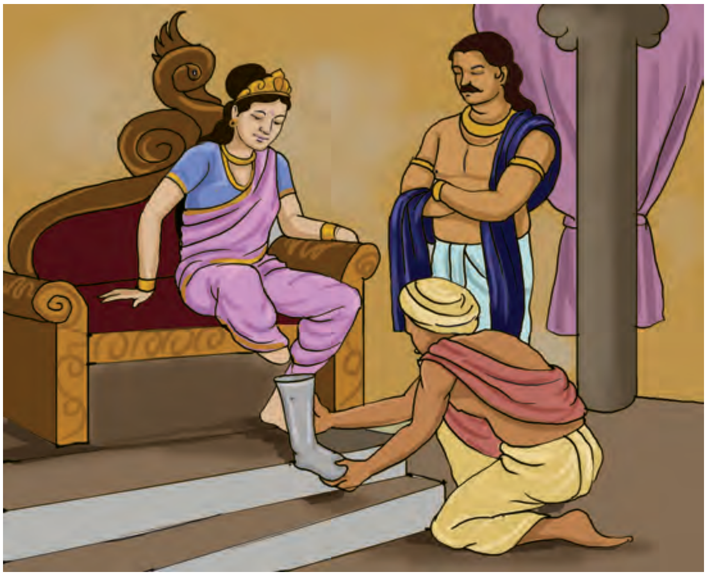

भक्ते : कारणात् अश्विनीकुमारौ लोहयुक्तं पादं योजयित्वा तां यथापूर्वं **कृतवन्तौ**। एतस्मात् विश्पला यथापूर्वं चलितुं युद्धं कर्तुं च समर्था जाता।

अनन्तरदिने प्रात: सा महता उत्साहेन रणरङ्गम् **आगतवती**। रणरङ्गे तां दृष्ट्वा एव शत्रुसैनिका: चकिता: भीता: च। तस्या: दर्शनमात्रेण एव तेषां धैर्यं नष्टं जातम्। सा यदा आयुधप्रहारम् **आरब्धवती** तदा ते सर्वथा हतोत्साहा: जाता:। विश्पला शत्रून् कदलीवृक्षान् इव लीलया **कर्तितवती**। सहस्राधिका: सैनिका: तया संहता:।

एवं विश्पलाया: शौर्यस्य कारणत: तस्मिन् युद्धे खेलराजस्य एव जय: अभवत्।

वीरवनिता विश्पला भर्त्रा सह रणरङ्गं प्रविश्य शौर्येण युद्धं **कृतवती**। पादकर्तनानन्तरमपि अश्विनीकुमारयो: अनुग्रहेण पादं पुन: **प्राप्तवती** शत्रून् **संहृतवती** च। एतेन साहसेन सा वेदवाङ्मये बहुधा प्रशंसिता।

विश्पलाया: शौर्यं तथा च अश्विनीकुमारयो: शल्यक्रियाकौशलं स्मरन्तु इति अस्मान् उपदिशति इतिहास:।

भाषाभ्यास:

१. उचितं पर्यायं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

अ) शत्रव: ____। (कृतवान्/कृतवन्त:)

आ) खेलराज: ____। (प्रविष्टवन्त:/प्रविष्टवान्)

इ) विश्पला ____। (प्रविष्टवान्/प्रविष्टवती)

ई) सा युद्धं ____। (कृतवान्/कृतवती)

उ) शत्रुसैनिका: ____। (अवरुद्धवन्तौ/अवरुद्धवन्त:)

ऊ) सैनिका: शिबिरं ____। (गतवन्त:/गतवन्तौ)

ए) शत्रुसैनिका: पादं ____। (कर्तितवन्त:/कर्तितवन्तौ)

ऐ) सा रणाङ्गणम् ____। (आगतवत्यौ/आगतवती)

ओ) विश्पला ध्यानम् ____। (आरब्धवान्/आरब्धवती)

औ) अश्विनीकुमारौ तां यथापूर्वं ____। (कृतवन्तौ/कृतवत्यौ)

२. स्तम्भमेलनं कुरुत।

अ	१. लोहयुक्तम्	२. वीराङ्गना	३. भीता:	४. महत्	५. शूर:
आ	१. युद्धम्	२. शत्रुसैनिका:	३. खेलराज:	४. पादम्	५. विश्पला

३. अधोदत्तेषु विशेषणेषु यानि विशेषणानि विश्पलां न वर्णयन्ति तानि पृथुक्कुरुत।

चकिता:, अधीरा, प्रशंसिता, भीता, समर्था, निश्चला, एकाकिनी, चैतन्यमूर्ति:, अवरुद्धा, चामुण्डेश्वरी, महाविदुषी, रणकुशला, शूर:, नायिका, दु:खिता

४. माध्यमभाषया उत्तरं लिखत।

१. विश्पलाया: शौर्यस्य वर्णनं कुरुत ।

२. विश्पला अश्विनीकुमारयो: ध्यानं किमर्थं कृतवती ?

पाठात् धातुसाधित-अव्ययानि चिनुत पृथक्कुरुत च।

५. समानार्थकशब्दं पाठात् लिखत। अरिः, चरणः, वीर्यम्, सङ्गरः, रणाङ्गणम्, रक्षकाः, पण्डिता, वीक्ष्य, वेदना, अगणिताः ।

६. विरुद्धार्थकशब्दं पाठात् लिखत। मित्रम्, कातरता, असमर्था, कातरः, पराजयः ।

मौखिककार्यम्-अधोदत्तं कार्यं केन कृतम् इति लिखत।

(अ) सेनायाः नायकत्वस्य स्वीकरणम्। (आ) राज्ये आक्रमणम्।
(इ) खेलराजस्य पश्चात् रणरङ्गं प्रवेशः। (ई) जयं प्राप्तुं युगपत् आक्रमणम्।
(उ) द्विगुणित-उत्साहेन युद्धम्। (ऊ) एकपादकर्तनम्।
(ए) शिबिरं प्रत्यागमनम् । (ऐ) विश्पलायाः दर्शनमात्रेण धैर्यनाशनम्।
(ओ) सहस्राधिकसैनिकानाम् संहरणम्। (औ) आयुधप्रहारेण उत्साहनाशनम्।

(विसर्गस्य परिवर्तनं निरीक्षध्वम्।) **पठत अवगच्छत !** **विश्वं विसर्गस्य ।**

● अम्भोधिर्जलधिः पयोधिरुदधिर्वारान्निधिर्वारिधिः।

अम्भोधिः + जलधिः
पयोधिः + उदधिः
+ वारान्निधिः + वारिधिः। } **र्‌रूपः विसर्गः**

परोपकारः कर्तव्यः प्राणैरपि धनैरपि।

प्राणैरपि = प्राणैः + अपि।
धनैरपि = धनैः + अपि। } **र्‌रूपः विसर्गः**

● उत्तमा मध्यमा नीचास्तिस्रो वै प्राणिनां विधाः।
परार्थस्वार्थविध्वंसा लक्षणानि यथाक्रमम्।।

उत्तमाः + मध्यमाः
परार्थस्वार्थविध्वंसाः + लक्षणानि } **लोपी विसर्गः**

● मा मनो मधुपो मेघो मद्यपो मर्कटो मरुत्।
मक्षिका मत्कुणो मत्स्यो मकारा दश चञ्चलाः।।

मनः + मधुपः + मेघः + मद्यपः + मर्कटः + मरुत्।
मत्कुणः + मत्स्यः + मकाराः। **ओकाररूपः विसर्गः**
मकाराः + दश। **लोपी विसर्गः**

● स हि भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला।
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः।।

दरिद्रः + यस्य
कः + दरिद्रः } **ओकाररूपः विसर्गः**

● हंसश्श्वेतः बकश्श्वेतः को भेदो बकहंसयोः।
नीरक्षीरविवेके तु हंसो हंसो बको बकः।।

हंसः	हंसश्	**श्‌रूपः विसर्गः**
बकः	बकश्	
कः	को	**ओकाररूपः विसर्गः**
भेदः	भेदो	
हंसः	हंसो	
बकः	बको	

● त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वम् इन्द्रस्त्वम् अग्निस्त्वं वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं ब्रह्मभूर्भुवस्स्वरोम्।।

विष्णुः	विष्णुस्	**स्‌रूपः विसर्गः**
रुद्रः	रुद्रस्	
अग्निः	अग्निस्	
वायुः	वायुस्	
सूर्यः	सूर्यस्	
चन्द्रमाः	चन्द्रमास्	

उपपदविभक्तय: (धातव:)।

१. गम् = (**द्वितीया**) पाण्डवा: **हस्तिनापुरम्** अगच्छन् ।
२. कुप् = (**चतुर्थी**) माता **शिशवे** कदापि न कुप्येत् ।
३. क्रुध् = (**चतुर्थी**) स्वामिनी **भृत्याय** क्रुध्यति ।
४. दा-यच्छ् = (**चतुर्थी**) शिष्या: **गुरवे** दक्षिणां यच्छन्तु ।
५. कथ् = (**चतुर्थी**) अप्सरसौ **देवेन्द्राय** वृत्तान्तम् अकथयताम् ।
६. रक्ष् = (**पञ्चमी**) कृष्ण: **सङ्कटात्/आपद:** गोपालान् रक्षति ।
७. वि + रम् = (**पञ्चमी**) त्वं **वृथाकलहात्** विरम ।
८. स्निह् = (**सप्तमी**) वयं **भ्रातृषु** स्निह्येम ।
९. रुच् = (**चतुर्थी**) **नरेन्द्राय** व्यायाम: रोचते ।
१०. स्पृह् = (**चतुर्थी**) गौरी **कुण्डलाय** स्पृहयति ।

गणेशाय मोदका: रोचन्ते ।
गणेश: **मोदकेभ्य:** स्पृहयति ।

शिवाय बिल्वपत्राणि रोचन्ते ।
शिव: **बिल्वपत्रेभ्य:** स्पृहयति ।

महालक्ष्म्यै कमलं रोचते ।
महालक्ष्मी: **कमलाय** स्पृहयति ।

एष: निखिल: । **निखिलाय** किं किं रोचते ?

निखिलाय

लड्डुका: रोचन्ते ।

शाला रोचते ।

पुस्तकानि रोचन्ते ।

गणितसंस्कृते रोचेते ।

एषा काश्मीरा । काश्मीरा **कस्मै/कस्यै** स्पृहयति ?

काश्मीरा

कण्ठहाराय स्पृहयति ।

शशकाभ्यां स्पृहयति ।

जलक्रीडायै स्पृहयति ।

वेणवे स्पृहयति ।

षष्ठः पाठः । पिन्कोड्-प्रवर्तकः, महान् संस्कृतज्ञः !

गौरवः – अरे अमेय, कुत्र गच्छसि ?
अमेयः – समीपे एव पत्रपेटिका वर्तते। मातुलं प्रति पत्रं प्रेषयितुं तत्र गच्छामि।
गौरवः – दर्शय पत्रम्। अपि बेङ्गलुरुनगरे निवसति तव मातुलः ? तत् तु अतीव दूरे किल ? कदा पत्रं विन्देत् सः ?
अमेयः – सामान्यतः त्रीणि दिनानि अपेक्षितानि तदर्थम्।
गौरवः – त्रीणि दिनानि एव ? एतावत् शीघ्रम् ?
अमेयः – सत्यम्।
गौरवः – किन्तु सङ्केतः तु देवनागरीलिप्या लिखितः। कर्णाटके तु कन्नडलिपिः प्रयुज्यते नु ? तर्हि कथं पत्रवाहकः तत् पठितुं शक्नुयात् ?
अमेयः – पश्य एतत्। सङ्केतस्य अन्ते आङ्ग्लभाषया कश्चन क्रमाङ्कः लिखितः अस्ति। जानासि खलु तद्विषये ?
गौरवः – आम्, सः तु पिन्कोड्क्रमाङ्कः। अहं पत्रं न लिखामि किन्तु सद्यस्क-क्रयणसमये (Online Shopping) पिन्कोड्क्रमाङ्कः अनिवार्यः एव। इतोऽपि च अस्माकं विभागे ATM शाखाः, रुग्णालयाः, विशिष्टसेवाः वा कुत्र सन्ति इति ज्ञातुं पिन्कोड्क्रमाङ्कः आवश्यकः एव।

अयि मित्राणि, भारतसदृशे विशाले देशे सुदूरप्रान्तेभ्यः अन्यप्रान्तं प्रति प्रेषितानि पत्राणि विना विलम्बं विना प्रमादं कथं लभ्यन्ते? वयम् अस्माकं निवासविभागे पत्रपेटिकायां पत्रं क्षिपामः। ततः तत् पत्रालयं प्रति गच्छति। ततः च निर्दिष्टं स्थानं प्रति प्राप्नोति। कथं शक्या भवति एषा वितरणव्यवस्था? 'पिन्कोड्प्रणालिः' इत्येव एतस्य प्रश्नस्य उत्तरम्। पिन्कोड्क्रमाङ्कः नाम पत्रसङ्केतस्य अन्ते लिखिताः षट् सङ्ख्याः। पिन्कोड् नाम स्थानसङ्केताङ्कः। (PIN - Postal Index Number). ऑगस्ट १९७२-तमे ख्रिस्ताब्दे स्वातन्त्र्यदिनसमारोहे प्रधानमन्त्रि-इन्दिरा-गान्धी-महोदयायै उपहारीकृता एषा महत्त्वपूर्णा प्रणालिः। केन खलु प्रवर्तिता इयं सङ्केताङ्क प्रणालिः ? सः पत्रालय-अधिकारी आसीत् संस्कृतपण्डितः गणितज्ञः **श्रीराम-भिकाजी-वेलणकरमहोदयः।**

सः कोलकतानगरे डाकतारविभागस्य निर्देशकरूपेण कार्यरतः आसीत्। तस्य कार्यकाले एकस्मिन् दिने कोऽपि दुःखितः केरल-प्रदेशीयः सैनिकः महोदयं मेलितुम् आगतः। सः तस्य पित्रोः स्वास्थ्यविषये किञ्चिदपि ज्ञातुम् असमर्थः। यतः तदा पत्रस्य प्रवासकालः केरलतः अरुणाचलप्रदेशपर्यन्तं क्वचित् मासाधिकोऽपि आसीत्। तेन पं. वेलणकरमहोदयस्य चिन्तनम् आरब्धम्, 'कथं पत्रस्य प्राप्तिकालं न्यूनं कर्तुं शक्नोमि?' दुर्बोधं हस्ताक्षरं, भिन्नाः प्रान्तीयाः भाषाः, अपूर्णः पत्रसङ्केतः इति नैके प्रत्यूहाः। अतः गणितज्ञेन तेन अङ्कानाम् उपयोगः कृतः। तेन देशस्य अष्ट विभागाः कृताः। तेषां च उपविभाग-जनपदाधारेण क्रमाङ्कनं कृतम्। तेन अधुनापि वयं विनायासं शीघ्रं पत्रं लभामहे।

अनुशासनप्रियस्य वेलणकरमहोदयस्य सङ्गीतमपि प्रियः विषयः। सः व्हायोलिनवादने तथा तबलावादनेऽपि

अतीव निपुण:। अत: एव स: 'गीतगीर्वाणम्' इति सङ्गीतविषयकं शास्त्रीयग्रन्थं संस्कृतेन रचितवान्। कथा:, गीतानि, बालगीतानि, नृत्यनाट्यम् इति बहुविधा: रचना: तेन कृता: तथापि नाट्यलेखनं तस्य अभिमत: साहित्यप्रकार:। लेखनं, दिग्दर्शनं, नाट्यनिर्मिति:, व्यवस्थापनं, सङ्गीतसंयोजनम् इति सर्वमेव कर्तुं स: समर्थ: अत: ''सबकुछ श्रीभि:'' इति तस्य नाटकानां ख्याति: आसीत्।

धन्य: स: विद्वद्वरेण्य: येन वयं पिन्कोड्प्रणाल्या उपकृता:।

भाषाभ्यास:

१. उचितं पर्यायं चिनुत।

अ) पत्रवाहक: किं पठित्वा पत्रं वितरति ?

(१) देवनागरीलिपीम् (२) कन्नडलिपीम् (३) आङ्ग्लभाषाम् (४) सङ्केतक्रमाङ्कम्

आ) पिन्कोड्क्रमाङ्क: अत्र न आवश्यक:।

(१) रुग्णालये (२) सद्यस्क-क्रयणे (३) ATM शाखा-अन्वेषणे (४) पुस्तकपठने

इ) पिन्कोड्-प्रणालि: केन समारब्धा ?

(१) इन्दिरामहोदयया (२) गान्धीमहोदयेन (३) प्रधानमन्त्रिणा (४) वेलणकरमहोदयेन

ई) पिन्कोड्क्रमाङ्के कति सङ्ख्या: ? (१) ६ (२) ४ (३) ३ (४) २

२. माध्यमभाषया लिखत। १. वेलणकरमहोदयस्य कार्यवैशिष्ट्यानि लिखत।

२. वेलणकरमहोदय: केन प्रसङ्गेन पिन्कोड्निर्माणे प्रेरित: ?

३. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) वेलणकरमहोदयस्य क: प्रिय: विषय: ? आ) वेलणकरमहोदय: के वाद्ये वादयति स्म ?

इ) वेलणकरमहोदयेन रचित: सङ्गीतविषयक: ग्रन्थ: क: ?

ई) पिन्कोड्प्रणालिनिमित्तं वेलणकरमहोदयेन देशस्य कति विभागा: कृता: ?

ऊ) वेलणकरमहोदयस्य अभिमत: साहित्यप्रकार: क: ?

५. विशेषणानि अन्विष्य लिखत।

अ) ______ प्रणालि:। आ) ______ सैनिक:।

इ) ______ भाषा:। ई) ______ हस्ताक्षरम्।

उ) ______ विषय:। ऊ) ______ रचना:।

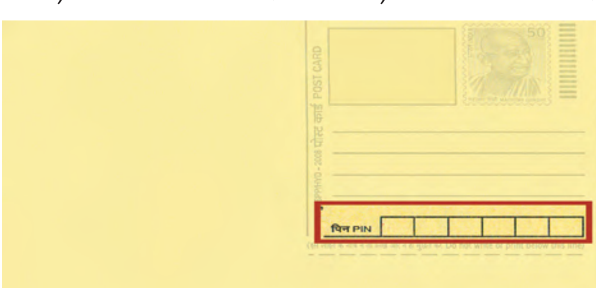

अन्विष्यत लिखत च।

१. एता: सङ्ख्या: किं निर्दिशन्ति।

4	0	0	0	7	9
?	?	?	?	?	?

२. विविधदेशेषु अपि पत्रसङ्केताङ्कप्रणालि: वर्तते वा ?

वेलणकरमहोदयेन लिखितानि नाटकानि ।
सङ्गीतसौभद्रम् ।

कालिदासचरितम् । जन्म रामायणस्य ।
तनयो राजा भवति कथं मे ? राज्ञी दुर्गावती ।
रणश्रीरङ्गम् । (त्रीणि नाटकानि) कालिन्दी ।
स्वातन्त्र्यलक्ष्मी: (नभोनाट्यम्) ।
स्वातन्त्र्यचिन्तामणि: (नभोनाट्यम्) ।
कौटिलीयार्थनाट्यम् (दूरदर्शनमालिका)।

संस्कृतसाहित्ये वेलणकरमहोदयरचिता: शताधिकम् संस्कृतग्रन्था: । तेषु नाटक-काव्य-सङ्गीतिका-नृत्य-नाट्य-विलोमकाव्यानि इत्यादय: विविधा: साहित्यप्रकारा: प्रसिद्धा:।

भाषासूत्रम् – २

(अ) विधिलिङ्लकार:। (विध्यर्थ:)

छात्रा: **पठन्तु**। (अपेक्षाया: बोध:)

छात्रा: **पठेयु:**। (शक्यताया: बोध:)

विध्यर्थ: (विधि + अर्थ:)

उपदेश:, आशीर्वाद:, प्रार्थना, कर्तव्यम्, शक्यता, भविष्यत्कालनिर्देश: इत्यादय:।

१. **जीवेत्** शरद: शतम्। (आशीर्वाद:)

२. प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रवद् **आचरेत्**।। (कर्तव्यम्)

३. **लभेत** सिकतासु तैलमपि यत्नत: पीडयन्। (शक्यता)

४. मतिमान् स्वस्थानं न **परित्यजेत्**। (उपदेश:)

५. अहम् अभिनेता/अभिनेत्री **भवेयम्**। (भविष्यत्काल:)

६. छात्र: प्रत्यूषे **उत्तिष्ठेत्**। (उपदेश:)

विधिलिङ्प्रत्यया: (विध्यर्थ:)

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
इत्	इताम्	इयु:	प्रथम:	ईत	ईयाताम्	ईरन्
इ:	इतम्	इत	मध्यम:	ईथा:	ईयाथाम्	ईध्वम्
इयम्	इव	इम	उत्तम:	ईय	ईवहि	ईमहि

पठ् (१ प.प.)				रम् (१ आ.प.)		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
पठेत्	पठेताम्	पठेयु:	प्रथम:	रमेत	रमेयाताम्	रमेरन्
पठे:	पठेतम्	पठेत	मध्यम:	रमेथा:	रमेयाथाम्	रमेध्वम्
पठेयम्	पठेव	पठेम	उत्तम:	रमेय	रमेवहि	रमेमहि

नृत् (४ प.प.)				मन् (४ आ.प.)		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
नृत्येत्	नृत्येताम्	नृत्येयु:	प्रथम:	मन्येत	मन्येयाताम्	मन्येरन्
नृत्ये:	नृत्येतम्	नृत्येत	मध्यम:	मन्येथा:	मन्येयाथाम्	मन्येध्वम्
नृत्येयम्	नृत्येव	नृत्येम	उत्तम:	मन्येय	मन्येवहि	मन्येमहि

लिख् (६ प.प.)				दिश् (६ आ.प.)		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
लिखेत्	लिखेताम्	लिखेयु:	प्रथम:	दिशेत	दिशेयाताम्	दिशेरन्
लिखे:	लिखेतम्	लिखेत	मध्यम:	दिशेथा:	दिशेयाथाम्	दिशेध्वम्
लिखेयम्	लिखेव	लिखेम	उत्तम:	दिशेय	दिशेवहि	दिशेमहि

पूज् (१० प.प.)				मन्त्र् (१० आ.प.)		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
पूजयेत्	पूजयेताम्	पूजयेयु:	प्रथम:	मन्त्रयेत	मन्त्रयेयाताम्	मन्त्रयेरन्
पूजये:	पूजयेतम्	पूजयेत	मध्यम:	मन्त्रयेथा:	मन्त्रयेयाथाम्	मन्त्रयेध्वम्
पूजयेयम्	पूजयेव	पूजयेम	उत्तम:	मन्त्रयेय	मन्त्रयेवहि	मन्त्रयेमहि

(आ) समासा: ।

संवादम् इमं पठत ।

शिक्षक: – आदित्य, यूयं सर्वे ह्य: कुत्र गतवन्त: ?

आदित्य:– वयं सर्वे अरण्यं गतवन्त: ।

शिक्षक: – अरण्ये किं किम् आसीत् ?

आदित्य:– वने वृक्षा: आसन् ।

शिक्षक: – अन्यत् किम् आसीत् ?

आदित्य:– खगा: पशव: च ।

शिक्षक: – अन्यत् किम् ?

आदित्य:– फलानि, पुष्पाणि, पत्राणि च आसन् ।

शिक्षक: – अरण्ये **वृक्षखगपशव:** आसन् ।

अरण्ये **फलपुष्पपत्राणि** आसन् ।

१. वृक्षा: च खगा: च पशव: च– वृक्षखगपशव: ।

२. फलानि च पुष्पाणि च पत्राणि च– फलपुष्पपत्राणि ।

एतानि उदाहरणानि अपि पश्यत ।

१. सूर्यस्य प्रकाश:– सूर्यप्रकाश: ।

२. दशरथस्य पुत्र:– दशरथपुत्र: ।

३. प्रिय: देश:– प्रियदेश: ।

४. वाल्मीकिना रचितम्– वाल्मीकिरचितम् ।

५. कार्ये मग्न:– कार्यमग्न: ।

६. सुखं च दु:खं च– सुखदु:खे ।

७. राम: च लक्ष्मण: च– रामलक्ष्मणौ ।

८. नील: कण्ठ: यस्य स:– नीलकण्ठ: ।

९. एक: दन्त: यस्य स:– एकदन्त: ।

१०. दिने दिने– प्रतिदिनम् ।

संक्षेप: नाम समास: ।

शब्दा: सम्यक् अस्यन्ते यत्र स: समास: । समास: भाषाया: महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यम् । समासा: अर्थम् अनुसरन्ति । सन्धिसमासयो: कृते पदद्वयमेव आवश्यकं किन्तु तयोर्भेद: द्रष्टव्य: ।

सन्धि:	समास:
१. उच्चारणं प्रधानम् ।	१. अर्थ: प्रधान: ।
२. विभक्तिप्रत्ययानां लोप: न भवति ।	२. विभक्तिप्रत्ययानां लोप: भवति।
३. सन्धौ समास: न शक्य: ।	३. समासे सन्धि: शक्य: ।
४. सूर्यस्य + उदय: = सूर्यस्योदय: ।	४. सूर्यस्य उदय: = सूर्य + उदय: = सूर्योदय: ।

सामासिकशब्दे पदद्वयम् १) पूर्वपदम् २) उत्तरपदम्

सामासिकपदम्	पूर्वपदम्	उत्तरपदम्
सूर्योदय:	सूर्य	उदय:
नीलकण्ठ:	नील	कण्ठ:

पदस्य प्रधानत्वं क्रियापदेन सिध्यति। प्रधानत्वेन समासानां चत्वारः प्रकाराः। यथा

	पूर्वपदम्	उत्तरपदम्	अर्थप्रधानत्वम्	समासप्रकारः	उदाहरणम्
१.	✓	✕	पूर्वपदप्रधानः	अव्ययीभावः	प्रतिदिनम्
२.	✕	✓	उत्तरपदप्रधानः	तत्पुरुषः	दशरथपुत्रः
३.	✓	✓	उभयपदप्रधानः	द्वन्द्वः	रामलक्ष्मणौ
४.	✕	✕	अन्यपदप्रधानः	बहुव्रीहिः	नीलकण्ठः

उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः समासः।

१. इतरेतरद्वन्द्वः समासः।

चन्द्रसूर्यौ
चन्द्रः च सूर्यः च।

बालकबालिकाः
बालकाः च बालिकाः च।

वृक्षलताः
वृक्षाः च लताः च।

इतर + इतर– भिन्नपदानि एकत्र प्रयुज्यन्ते अत्र।
१. लघुशब्दः (न्यूनस्वरयुक्तः शब्दः) प्रथमः भवेत्।
२. समस्तपदं नित्यं द्विवचने बहुवचने वा।
३. समस्तपदस्य लिङ्गम् उत्तरपदानुसारम्।
४. विग्रहे प्रतिपदं प्रथमा विभक्तिः योजनीया।
५. विग्रहे, प्रतिपदं 'च' इति अव्ययम् उपयोक्तव्यम्।
६. समस्तपदं बहुवचने चेत् प्रतिपदम् अर्थानुसारम्।
७. समस्तपदं द्विवचने चेत् प्रतिपदम् एकवचनम्।

कृतिः १ – चित्रं दृष्ट्वा समस्तपदानि लिखत।

पत्रपुष्पाणि।

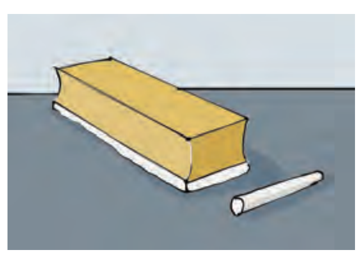

____

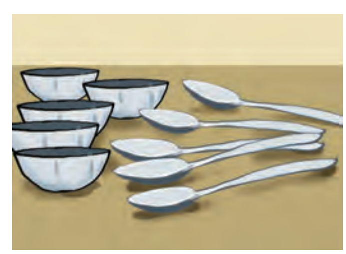

____

कृतिः २ – चित्रं दृष्ट्वा समासविग्रहं लिखत।

स्कन्दः च गणेशः च।

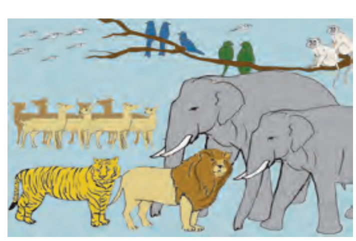

____

____

चित्रं दृष्ट्वा समस्तपदं समासविग्रहं च लिखत।

जिज्ञासापत्रम्

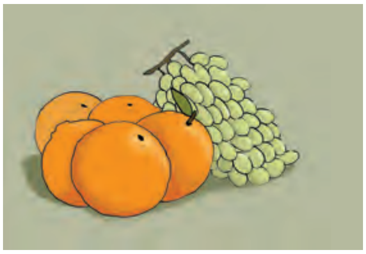

____

____

____

____

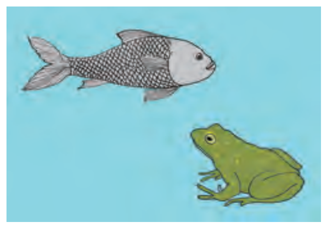

____

____

२. समाहारः द्वन्द्वः।

मूषकमार्जारम्। (जातवैरत्वम्)
मूषकः च मार्जारः च **एतयोः** समाहारः।

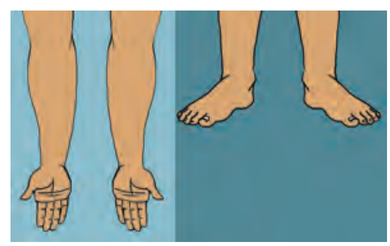

हस्तपादम्। (शरीरावयवाः)
हस्तौ च पादौ च **एतेषां** समाहारः।

यूकालिक्षम्। (सूक्ष्मजीवाः)
यूकाः च लिक्षाः च **एतासां** समाहारः।

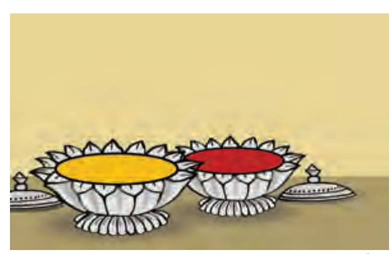

हरिद्राकुङ्कुमम्। (नित्यसाहचर्यम्)
हरिद्रा च कुङ्कुमं च **एतयोः** समाहारः।

दुग्धशर्करम्। (साहचर्यम्)
दुग्धं च शर्करा च **एतयोः** समाहारः।

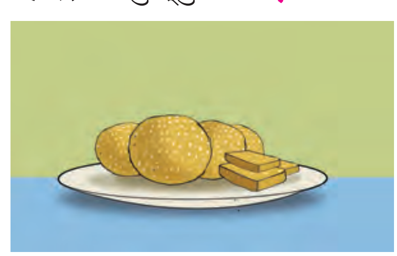

तिलगुडम्। (नित्यसाहचर्यम्)
तिलाः च गुडः च **एतेषां** समाहारः।

संवादम् इमं पठत ।

[ग्रीष्मावकाशे दौहित्राः दौहित्र्यः च मातामह्या सह केवलं संस्कृतेन वार्तालापं कुर्वन्ति । मातामही तेभ्यः संस्कृतभाषायाः विशेषान् कथयति ।]

मातामही – अस्माकं बाल्यकाले दूरदर्शने एकात्मतायाः एकं गीतम् आसीत् । तद् गायामः –

एका चटका, अनेकाश्चटकाः ।
धान्यम् अत्तुम् आयाताश्चटकाः ।।

सुधेन्दुः – मातामहि गतसमये त्वया चतुरस्य काकस्य कथागीतं श्रावितम् ।

एकः काकः तृषापीडितः ।
जलं न लभते दूरे दूरे ।।

तत्र एकः काकः इति उक्तम् । अधुना अत्र एका चटका इति वदसि ।

पृथा – आम् । तथा च 'एकं गीतम्' इत्यपि उक्तम् । तर्हि किमर्थम् अत्र एकः, एकम् इति भेदः ?

वेणुः – (चिन्तयित्वा) हं.. मया ज्ञातम् । यथा एकः बालः, एका बाला, एकं वनम् ।

मातामही – बहु सम्यक् वेणो ।

सुधेन्दुः – तर्हि एकः चषकः, एका लेखनी, एकं फेनकम् । अपि योग्यमेतत् ?

मातामही – बाढम् । सम्यक् अवगतं त्वया । इतोऽपि एकम् आङ्ग्ल-बालगीतं यूयं गायथ स्म । अपि स्मरथ ?

द्वौ लघू हस्तौ तालिकावादनाय । द्वौ लघू पादौ गमनागमनाय ।
द्वे लघू नेत्रे नभोदर्शनाय ।...

पृथा – मातामहि, अवगतं मया । तथा च द्वौ-द्वे एतयोः भेदोऽपि ज्ञातः । यथा द्वौ पुरुषौ, द्वौ दीपौ ।

वेणुः – द्वे फले, द्वे उद्याने ।

सुधेन्दुः – महिलाद्वयं वा द्रोणीद्वयम् इति कथं वक्तव्यम् ?

मातामही – द्वे महिले द्वे द्रोण्यौ वा । इदानीमहं सङ्ख्याशृङ्खलां वदामि । कथयत किमेतत् ?
त्रयः तिस्रः त्रीणि । चत्वारः चतस्रः चत्वारि ।।

सुधेन्दुः – (हसित्वा) मयैव अवगतम् । **त्रयः** वृक्षाः, **तिस्रः** मक्षिकाः, **त्रीणि** फलानि ।...

पृथा – तिष्ठ रे । अग्रे अहं वदामि । **चत्वारः** मुनयः, **चतस्रः** धेनवः, **चत्वारि** वाहनानि ।

मातामही – सुशोभनम् । चाणाक्षाः यूयम् ।

वेणुः – इतः परं वयं एकतः चतुःपर्यन्तं सङ्ख्यारूपाणि पठामः ।

मातामही – साधु । साधु ।

एकतः चतुःपर्यन्तं सङ्ख्यारूपाणि

एक (नित्यम् एकवचनम्)				द्वि (नित्यं द्विवचनम्)		
पुं.	स्त्री.	नपुं.	विभक्तिः	पुं.	स्त्री.	नपुं.
एकः	एका	एकम्	प्रथमा	द्वौ	द्वे	द्वे
एकम्	एकाम्	एकम्	द्वितीया	द्वौ	द्वे	द्वे
एकेन	एकया	एकेन	तृतीया	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै	चतुर्थी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
एकस्मात्	एकस्याः	एकस्मात्	पञ्चमी	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
एकस्य	एकस्याः	एकस्य	षष्ठी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
एकस्मिन्	एकस्याम्	एकस्मिन्	सप्तमी	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः

त्रि (नित्यं बहुवचनम्)				चतुर् (नित्यं बहुवचनम्)		
पुं.	स्त्री.	नपुं.	विभक्तिः	पुं.	स्त्री.	नपुं.
त्रयः	तिस्रः	त्रीणि	प्रथमा	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि	द्वितीया	चतुरः	चतस्रः	चत्वारि
त्रिभिः	तिसृभिः	त्रिभिः	तृतीया	चतुर्भिः	चतसृभिः	चतुर्भिः
त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः	चतुर्थी	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः	पञ्चमी	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्	षष्ठी	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्
त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु	सप्तमी	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु

सङ्ख्यारूपाणि लिखित्वा वाक्यानि पूरयत।

अ) _______ (४) महिलाभ्यः तण्डुलान् आनय।

आ) तेषु _______ (३) तरुषु खगाः नीडानि अरचयन्।

इ) _______ (१) कपेः टोपिका पतिता।

ई) एतासु _______ (२) कृती लिखन्तु।

उ) _______ (३) भुवनानां समूहः नाम त्रिभुवनम्।

ऊ) _______ (१) दासी सन्देशं कथितवती।

ए) तयोः _______ (२) परस्परमेलनं न आसीत्।

ऐ) _______ (१) नगरे सः वसति स्म।

ओ) _______ (२) अपि कवी काव्यम् अपठताम्।

औ) कथामेताम् _______ (४) छात्रेभ्यः कथय।

अं) अहं _______ (३) चौरान् अपश्यम्।

क) वयं _______ (४) गीतानि गायामः।

ख) सः _______ (४) वेदान् अधीतवान्।

ग) वयं _______ (२) नेत्राभ्यां पश्यामः।

घ) शिवः _______ (३) नेत्रैः पश्यति।

हसत नन्दत !

१) नीता – आचार्ये, सा गौरी किमपि न करोति। आदिनम् उपविश्य केवलं व्यर्थं समययापनं करोति।
शिक्षिका – अस्तु। किन्तु त्वं कथम् एतत् जानासि ?
नीता – अहं तु सर्वदा, तामेव पश्यामि खलु !

२) शिक्षिका – छात्राः, ह्यः भूतकालः पाठितः किल ? अधुना मिहिके, भूतकालस्य एकम् उदाहरणं कथय।
मिहिका – आचार्ये, अहं तु ह्यः अनुपस्थिता आसम्।
शिक्षिका : उत्तमं मिहिके ! त्वया सम्यक् भूतकालः ज्ञातः !

– चन्दमामा–मासिकात्।

सप्तमः पाठः । सूक्तिसुधा । (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

संस्कृतभाषा सुभाषितैः समलङ्कृता खलु । सुभाषितेभ्यः उद्धृताः नैकविधाः संस्कृतसूक्तयः न केवलं संस्कृते, अपि तु अन्यभाषास्वपि मार्मिकतया उत्स्फूर्ततया च उपयुक्ताः दृश्यन्ते । प्रायः जनाः सम्पूर्णं सुभाषितं न स्मरन्ति परन्तु सूक्तयः तेषां जिह्वाग्रे तिष्ठन्ति। भाषावैभवं वर्धयन्त्यः एतादृश्यः सूक्तयः छात्रैः सम्यक् पठितव्याः स्मर्तव्याः च ।

न चोरहार्यं न च राजहार्यं न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि।
व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ।।१।।

[विद्याधनं चोरहार्यं न (अस्ति), राजहार्यं न, भ्रातृभाज्यं न, भारकारि (अपि) न (अस्ति)। व्यये कृते अपि (तत्) नित्यं वर्धते एव। (सत्यमेव विद्याधनं) सर्वधनप्रधानम् (अस्ति) ।]

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ।।२।।

[लघुचेतसां (कृते) अयं निजः परः वा इति गणना (अस्ति)। उदारचरितानां (कृते) तु वसुधा एव कुटुम्बकम् (अस्ति)।]

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम् ।।३।।

[वृक्षाः परोपकाराय फलन्ति। नद्यः परोपकाराय वहन्ति। गावः परोपकाराय दुहन्ति। इदं शरीरं परोपकारार्थम् (एव अस्ति) ।]

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।
चित्तं प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ।।४।।

[सत्सङ्गतिः धियः जाड्यं हरति, वाचि सत्यं सिञ्चति, मानोन्नतिं दिशति, पापम् अपाकरोति, चित्तं प्रसादयति, दिक्षु कीर्तिं तनोति। कथय ! (सा सत्सङ्गतिः) पुंसां किं (हितं) न करोति ?]

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ।।५।।

[यत्र नार्यः पूज्यन्ते तत्र देवताः रमन्ते। यत्र तु एताः न पूज्यन्ते तत्र सर्वाः क्रियाः अफलाः (भवन्ति)।]

भाषाभ्यासः

श्लोकः १

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) कैः धनं न ह्रियते ?

आ) केषु धनं न विभज्यते ?

इ) सर्वधनप्रधानं किम् ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत।

विद्याधनं व्यये कृते कथं वर्धते ?

३. सन्धिविग्रहं कुरुत। वर्धत एव।

४. समानार्थकशब्दं लिखत।

चोरः, भारः, नित्यम्, विद्या, धनम्, प्रधानम्।

५. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत।

व्ययः, नित्यम्, प्रधानम्।

श्लोकः २

१. सन्धिं कुरुत।

(अ) परः + वा + इति

(आ) वसुधा + एव

२. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) 'अयं निजः, अयं परः' इति केषां गणना ?

आ) केषां कृते वसुधा एव कुटुम्बकम् भवति?

३. माध्यमभाषया उत्तरत।

लघुचेतसः उदारचेतसः जनाः कथम् अभिज्ञातव्याः ?

४. स्तम्भमेलनं कुरुत

अ	स्वीयम्	चिन्तनम्	अन्यः	पृथिवी
आ	गणना	वसुधा	निजः	परः

श्लोकः ३

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) परोपकाराय वृक्षाः किं कुर्वन्ति ?

आ) परोपकाराय नद्यः किं कुर्वन्ति ?

इ) काः परोपकाराय दुहन्ति ?

ई) शरीरं किमर्थम् ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत।

परोपकारः नाम किम् ? के परोपकारमग्नाः ?

३. समानार्थकशब्दं लिखत।

वृक्षाः, नद्यः, शरीरम्।

४. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत। उपकारः, परः।

श्लोकः ४

१. रिक्तस्थानं पूरयत।

अ) सत्सङ्गतिः धियः जाड्यं ______।

आ) सत्सङ्गतिः वाचि ______ सिञ्चति।

इ) सत्सङ्गतिः ______ दिशति।

ई) सत्सङ्गतिः पापम् ______।

उ) सत्सङ्गतिः चित्तं ______।

ऊ) सत्सङ्गतिः दिक्षु ______ तनोति।

२. माध्यमभाषया उत्तरत।

सत्सङ्गतिः जीवने किं किं करोति?

श्लोकः ५

१. सन्धिविग्रहं कुरुत।

नार्यस्तु, यत्रैताः, एतास्तु, तत्राफलाः, सर्वास्तत्र।

२. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) देवताः कुत्र रमन्ते ?

आ) क्रियाः कुत्र अफलाः भवन्ति ?

३. माध्यमभाषया उत्तरत।

'यत्र नार्यः पूज्यन्ते'। इति सूक्तिं श्लोकस्य आधारेण स्पष्टीकुरुत।

४. 'नारी' इत्यर्थम् अमरकोषपङ्क्तिं लिखत।

॥ अमरकोषः ॥	विग्रहः।
राजा – राजा राट् पार्थिवः क्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः।	राजा, राट्, पार्थिवः, क्ष्माभृत्, नृपः, भूपः, महीक्षितः।
गुरुः – उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः।	उपाध्यायः, अध्यापकः, निषेकादिकृत्, गुरुः।
नासिका – क्लीबे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका।	घ्राणम्, गन्धवहा, घोणा, नासा, नासिका।
नेत्रम् – लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी।	लोचनम्, नयनम्, नेत्रम्, ईक्षणम्, चक्षुः, अक्षिः।
कर्णः – कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः।	कर्णः, शब्दग्रहः, श्रोत्रम्, श्रुतिः, श्रवणम्, श्रवः।
षट्पदः– द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः।	द्विरेफः, पुष्पलिट्, भृङ्गः, षट्पदः, भ्रमरः, अलिः।
मानवाः – मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः।	मनुष्याः, मानुषाः, मर्त्याः, मनुजाः, मानवाः, नराः।
नारी – स्त्री योषिदङ्गना योषा नारी सीमन्तिनी वधूः।	स्त्री, योषित्, अङ्गना, योषा, नारी, सीमन्तिनी, वधूः।
निपुणः – प्रवीणो निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः।	प्रवीणः, निपुणः, अभिज्ञ, विज्ञः, निष्णातः, शिक्षितः।
मार्गः – अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः।	अयनम्, वर्त्म, मार्गः, अध्वा, पन्थाः, पदवी सृतिः।
सैनिकः – भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः।	भटाः, योधाः, योद्धारः, सेनारक्षाः, सैनिकाः।
निद्रा – स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि।	निद्रा, शयनम्, स्वापः, स्वप्नः, संवेशः।
बुद्धिः – बुद्धिर्मनीषा धिषणाधीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः।	बुद्धिः, मनीषा, धिषणा, धीः, प्रज्ञा, शेमुषी, मतिः।
वचः – व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः।	व्याहारः, उक्तिः, लपितम्, भाषितम्, वचनम्, वचः।
शत्रुः – रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः।	रिपुः, वैरी, सपत्नः, अरिः, द्विषद्, द्वेषणः, दुर्हृद्।

संवादम् इमं पठत ।

मातामही – एकतः चतुःपर्यन्तं सङ्ख्यारूपाणि अधीतानि खलु ?
पञ्चतः तु सङ्ख्यारूपेषु न लिङ्गभेदः। ताः यथावत् प्रयोक्तव्याः ।

वेणुः – ज्ञातम्। तर्हि पञ्च आसन्दाः, पञ्च अङ्कन्यः पञ्च भवनानि वा।

सुधेन्दुः – तथा च सप्त बटवः, सप्त रज्जवः, सप्तैव च दिनानि।

पृथा – इतोऽपि अष्ट तारकाः, अष्ट मुनयः, अष्ट वसूनि।

मातामही – उत्तमम्। काश्चन सङ्ख्याः प्रसिद्धाः । यथा नव रात्रयः ...

वेणुः च पृथा च – सप्त ऋषयः, दश आननानि, अष्ट लक्ष्म्यः... त्रीणि भुवनानि, नव रत्नानि वा।

मातामही – पर्याप्तम्। अहम् अधुना कूटप्रश्नं वदामि । **भिः – भ्यः – भ्यः – आनाम् – सु।** किम् एतद् ?

सुधेन्दुः– (उच्चैः हसित्वा) न एषः कूटप्रश्नः । एते तु विभक्तिप्रत्ययाः । गतवर्षे अहं पठितवान् सम्यक् स्मरामि अधुना अपि ।

वेणुः – ओहो सुधेन्दो ! सत्यमेव तीक्ष्णा जाता तव बुद्धिः। तर्हि एते सङ्ख्याप्रत्ययाः तृतीयातः सप्तमीपर्यन्तम्।

पृथा– यथा – **पञ्च, पञ्च, पञ्चभिः, पञ्चभ्यः, पञ्चभ्यः, पञ्चानाम्, पञ्चसु**। पञ्चतः नवदशपर्यन्तं रूपाणि पञ्च सङ्ख्या इव भवन्ति । सत्यं खलु ?

मातामही – आम्, अतीव मुदिताऽस्मि। यूयं सर्वे संस्कृतपटवः । इतःपरं संस्कृतभाषया खेलितुं समर्थाः।

सुधेन्दुः– तत्तु त्वया सह सम्भाषणेन किञ्चिद् व्याकरणाभ्यासेन च।

वेणुः – सङ्ख्यारूपाणि सम्यगधीत्य सम्भाषणे सङ्ख्यानाम् अधिकं प्रयोगं कुर्मः।

पृथा – अग्रिमे अवकाशे अन्यान् सङ्ख्याविशेषान् ज्ञातुम् आगच्छामः।

सम्भाषापत्रम्

सङ्ख्यारूपाणि लिखित्वा वाक्यानि पूरयत।

१. तत्र ______ (५) बालकेषु कलहः उद्भूतः।
२. ______ (६) बिडालैः एकः एव मूषकः दृष्टः।
३. ______ (७) दीपानाम् एका आवलिः गृहे दृश्यते।
४. ______ (९) रात्रीणां समूहः नाम नवरात्रम्।
५. अपि जानासि ______ (७) ऋषीणां नामानि ?
६. कार्तिकेयः ______ (६) मुखैः वदति किम् ?
७. रावणस्य _____(१०)मस्तकेभ्यः किरीटाः पतिताः।
८. ______ (८) लक्ष्मीषु कति नामानि जानासि ?
९. राजा ______ (९) ऋषिभ्यः दानं दत्तवान्।
१०.______ (६) वस्तुभ्यः ______ (३) वस्तूनि आवश्यकानि।
११.अस्माभिः ______ (८) भूपतीनां चरित्राणि पठितानि।

सङ्ख्यारूपाणि

(नित्यं बहुवचनम्)			
षष्	अष्टन्	नवन्	विभक्तिः
षट्/षड्	अष्ट / अष्टौ	नव	प्रथमा
षट्/षड्	अष्ट / अष्टौ	नव	द्वितीया
षड्भिः	अष्टभिः/ अष्टाभिः	नवभिः	तृतीया
षड्भ्यः	अष्टभ्यः/ अष्टाभ्यः	नवभ्यः	चतुर्थी
षड्भ्यः	अष्टभ्यः/ अष्टाभ्यः	नवभ्यः	पञ्चमी
षण्णाम्	अष्टानाम्	नवानाम्	षष्ठी
षट्सु/ षट्त्सु	अष्टसु/ अष्टासु	नवसु	सप्तमी

क्रियापदं किं कथयति? – २

अत्र भिन्नं पदं किम्?

गणयति	सूचयते	कथयति
धारयति	पूज्यते	ताडयते
घोषयते	चोरयति	क्षालयति

उत्तरम् –

क्रियापदानि वाक्ये अन्विष्यत।
१. सुवर्णं सर्वश्रेष्ठं गण्यते। २. सौजन्यं श्रेष्ठम् उच्यते। ३. चित्रे नदी दृश्यते।
एतेषां समानता का?
१. प्रत्ययः – ☐ २. मूलधातुः + ☐

एतानि वाक्यानि पठत।

१. रामेण **ग्रन्थः पठ्यते**।
२. रामेण **ग्रन्थौ पठ्येते**।
३. रामेण **ग्रन्थाः पठ्यन्ते**।
४. रामेण **अहं दृश्ये**।
५. रामेण **आवां दृश्यावहे**।
६. रामेण **वयं दृश्यामहे**।

एतेषु वाक्येषु क्रियापदं कर्मपदस्य पुरुषं वचनं च अनुसरति। यदि कर्मपदं परिवर्तते तर्हि क्रियापदम् अपि परिवर्तते अतः कर्मप्रधानानि वाक्यानि इमानि।

कर्मवाच्यः प्रयोगः। (कर्मणि प्रयोगः)

कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
तृतीया विभक्तिः	**प्रथमा विभक्तिः**	**कर्मपदस्य पुरुषवचनानुसारम्**

१) मधुरया सुधाखण्डाः आनीयन्ते।
कर्ता – तृतीया
कर्म – प्रथमा – प्र.पु. ब.व.
क्रियापदम् – प्र.पु. ब.व.
क्रियापदं कर्मपदम् अनुसरति।
अतः कर्मवाच्यं क्रियापदम् इदम्।

२) अस्माभिः ग्रन्थः पठ्यते।
कर्ता – तृतीया
कर्म – प्रथमा – प्र.पु. ए. व.
क्रियापदम् – प्र.पु. ए.व.
क्रियापदं कर्मपदम् अनुसरति।
अतः कर्मवाच्यं क्रियापदम् इदम्।

CFZUS6

पठत बोधत !!

व्यासगणेशकथा।

भगवता व्यासमुनिना महाभारतं नाम महाकाव्यं **विरच्यते**। एतस्मात् सन्तुष्टः ब्रह्मदेवः तस्य पुरतः आविर्भवति। तदा व्यासेन नम्रेण **प्रणम्यते**। ब्रह्मदेवेन **कथ्यते**, "हे मुने, त्वया यत् काव्यं विरचितं तस्य लेखनं कर्तव्यम्" इति। व्यासमुनिना **उच्यते**, "देव, मम काव्यस्य लेखनार्थं नास्ति योग्यः लेखकः।" ब्रह्मदेवेन **कथ्यते**, "श्रीगणेशः तव काव्यं लिखेत्। त्वया सः प्रार्थनीयः।" ततः ब्रह्मदेवेन **निर्गम्यते**।

व्यासमुनिना श्रीगणेशः **आहूयते**। श्रीगणेशेन प्रणम्य **कथ्यते**, "मुनिवर, मया किं करणीयं तत् आदिशतु।" व्यासमुनिना **कथ्यते**, "गणेश, त्वया मम काव्यं लेखितव्यम्।" गणेशेन **उच्यते**, "अवश्यं लिखामि। किन्तु भवता सर्वे श्लोकाः अविरतं कथयितव्याः।" व्यासमुनिना **उच्यते**, 'तथास्तु। किन्तु त्वया अपि एकस्य अपि अक्षरस्य अर्थम् अज्ञात्वा न लेखितव्यम्।" श्रीगणेशेन **कथ्यते**, "आम्, तथा करोमि" इति। तदनन्तरं व्यासमुनिना श्लोकाः **कथ्यन्ते** गणेशेन ते **लिख्यन्ते**। व्यासमुनिना कठिनाः श्लोकाः **कथ्यन्ते** तदा गणेशेन चिन्तनं **क्रियते** अर्थः **ज्ञायते** **लिख्यते** च।

अष्टमः पाठः । मनसः स्वच्छता ।

'श्यामची आई' इति पाण्डुरङ्ग सदाशिव साने (साने गुरुजी) महोदयेन मराठीभाषया विरचितं पुस्तकम्। अस्मिन् पुस्तके तस्य आत्मकथनपराः कथाः सन्ति। एताः स्मरणकथाः बालकानां कृते बोधपराः संस्कारक्षमाः मातृस्नेहवर्धकाः च। श्यामः प्रतिरात्रं स्वमित्रेभ्यः स्वजीवनाधारिताः स्मृतिकथाः कथयति। संस्कृतानुवादद्वारा अस्य आदर्शभूतस्य पुस्तकस्य परिचयः कारितः **डॉ. मञ्जूषा कुलकर्णी** महाभागया। तस्मात् पुस्तकात् अयं प्रसङ्गः।

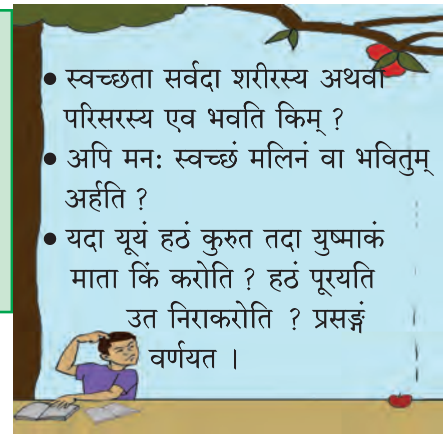

''बाल्यादेव द्विवारं स्नानं करोमि स्म अहम् ।'' श्यामेन कथा आरब्धा। ''द्विवारं स्नानस्य अभ्यासः उत्तमः एव। रात्रौ निद्रायाः पूर्वं स्नानं कुर्मः चेत् शरीरं स्वच्छं, सतेजः, लघुभारमिव च भासते। निद्रायाः पूर्वं वयं प्रार्थनां कुर्मः, एतत् भवति मनसः स्नानम्। यदि शरीरं मनः च स्वच्छे तर्हि निद्रा उत्तमा भवति।

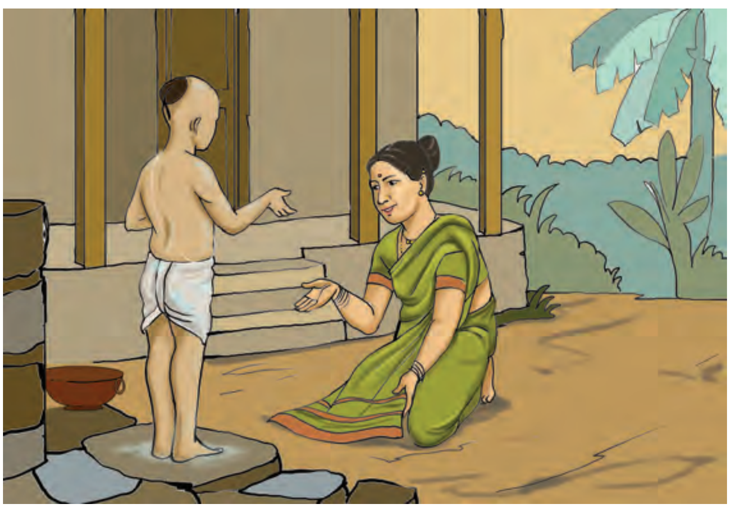

एकदा प्रतिदिनमिव खेलित्वा अहं गृहम् आगत्य स्नानार्थं गतवान्। सायङ्कालस्य स्नानार्थम् अधिकस्य जलस्य आवश्यकता न भवति। स्नानं समाप्य मया उक्तम्, ''अम्ब, शुष्कय मे अङ्गम्। जलं समाप्तं, सत्वरं शुष्कय मे अङ्गम्'' इति उच्चैः अवदम् अहम्। सायङ्काले मे माता स्वशाटिकया एव मम शरीरं मार्जयति स्म।

माता आगता, मम अङ्गं मार्जितवती आज्ञां च दत्तवती ''देवपूजार्थं पुष्पाणि आनय, श्याम'' इति। ''मम पादतलौ आर्द्रौ स्तः। मृत्तिकया मलिनौ भविष्यतः। अतः मम पादतलौ अपि स्वच्छीकुरु।'' इति मया कथितम्। ''पादतलौ आर्द्रौ स्तः तर्हि किं जातं रे श्याम ? अधुना केन वस्त्रेण मार्जयामि ?'' ''अम्ब, तव शाटिकाञ्चलं पाषाणे विस्तारय ।'' ''श्याम, अतीव हठस्वभावः असि।'' इति उक्त्वा मात्रा शाटिकाञ्चलं विस्तारितम्। अहं चरणौ तदुपरि स्थापयित्वा शुष्कौ कारयित्वा निर्गतवान्। मातुः वस्त्रम् आर्द्रम् अभवत्।

तस्मिन् समये तया शाटिकापरिवर्तनं कर्तुं न शक्यते इत्यपि मया न चिन्तितम्। परन्तु पुत्रचरणौ मलिनौ न भवेताम्, पुत्रेच्छा पूर्णा भवेत् एतदर्थं तया स्वशाटिका आर्द्रा कृता। माता पुत्रार्थं किं किं न करोति, किं किं न सहते, किं किं न समर्पयति? अहं गृहस्य अन्तर्भागं गतवान्, पूजार्थं पुष्पाणि स्थापितवान्। माता दीपं गृहीत्वा आगतवती उक्तवती च, ''श्याम, चरणौ मलिनौ न भवतः अतः यथा प्रयतसे तथैव मनः मलिनं न भवतु एतदर्थम् अपि प्रयतस्व। प्रार्थयस्व देवं शुद्धबुद्ध्यर्थम्।''

भो मित्राणि, कियन्तः मधुराः शब्दाः! पावित्र्यार्थं स्वच्छतायै वयं प्रतिदिनं प्रयतामहे। वस्त्रस्वच्छतार्थं क्षालनचूर्णम् अस्ति, शरीरार्थं चन्दनफेनकानि सन्ति। शरीरं वस्त्राणि च मलिनानि न भवन्तु अतः सर्वे प्रयत्नं कुर्वन्ति। अपि वयं मनसः स्वच्छतायै प्रयतामहे ?''

भाषाभ्यासः

१. एकवाक्येन उत्तरत।

१) निद्रा कदा उत्तमा भवति? २) स्नानेन किं भवति? ३) कदा प्रार्थनां वदामः?
४) माता श्यामस्य चरणौ केन मार्जयति? ५) वयं प्रतिदिनं किमर्थं प्रयतामहे ?

२. माध्यमभाषया लिखत। मनसः स्वच्छताविषये माता श्यामं किं बोधितवती?

३. अ) सन्धिविग्रहं कुरुत । १. लघुभारमिव २. इत्यपि ३. इतोऽपि ४. तथैव ५. कदापि

आ) वर्णविग्रहं कुरुत। १. पादतलौ २. स्नानस्य

इ) विशेषण–विशेष्य–सम्बन्धः।

विशेष्यम्	पादतलौ	अभ्यासः	मनः	शरीरम्
विशेषणम्	सतेजः	मलिनम्	आर्द्रौ	उत्तमः

४. समानार्थकशब्दयुग्मं चिनुत। शरीरम्, मृत्तिका, चरणौ, मित्रम्, मनः, मृद्, सुहृद्, चित्तम्, पादौ, देहः

५. विरुद्धार्थकं शब्दं लिखत। पवित्रम्, शुष्कम्, नीचैः, स्वच्छम्, अधिकम्, सत्वरम्।

६. उपपदविभक्तिं योजयत।

१. -------पूर्वं वयं प्रार्थनां वदामः। (निद्रायाः/निद्रायै)
२. एकदा नित्यमिव खेलित्वा अहं ------ आगतः। (गृहे/गृहम्)

CG9QTT

७. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत । १. मात्रा स्वशाटिका आर्द्रा कृता यतः .....।

अ) सा वर्षायां क्लिन्ना । आ) तेन पुत्रेच्छा पूर्णा भवेत् ।

॥ अमरकोषः ॥	विग्रहः।
कुक्कुरः – कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः।	कौलेयकः, सारमेयः, कुक्कुरः, मृगदंशकः।
कृपणः – कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः।	कदर्यः, कृपणः, क्षुद्रः, किंपचानः, मितंपचः।
शोभनम् – सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम्।	सुन्दरम्, रुचिरम्, चारु, सुषमम्, साधु, शोभनम्।
मलिनम् – मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्।	मलीमसम्, मलिनम्, कच्चरम्, मलदूषितम्।
प्रभूतम् – प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु।	प्रभूतम्, प्रचुरम्, प्राज्यम्, अदभ्रम्, बहुलम्, बहु।
पूर्णम् – समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके।	समग्रम्, सकलम्, पूर्णम्, अखण्डम्, अनूनकम्।
पुत्रः – आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी।	आत्मजः, तनयः, सूनुः, सुतः, पुत्रः।
राक्षसः–राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आशरः।	राक्षसः, कौणपः, क्रव्यात्, क्रव्यादः, अस्रपः, आशरः।
शङ्करः – शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः।	शम्भुः, ईशः, पशुपतिः, शिवः, शूली, महेश्वरः।
मेघः – अभ्रं मेघो वारिवाहस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत्।	अभ्रम्, मेघः, वारिवाहः, तडित्वान्, वारिदः, अम्बुभृत्।
नभः – नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम्।	नभः, अन्तरिक्षम्, गगनम्, अनन्तम्, सुरवर्त्म, खम्।
महिला – प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा।	प्रतीपदर्शिनी, वामा, वनिता, महिला।
जगत् – त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत्।	जगती, लोकः, विष्टपम्, भुवनम्, जगत्।
वर्ष – संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः।	संवत्सरः, वत्सरः, अब्दः, हायनः, शरद्, समाः।
शुभम् – श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्।	श्वःश्रेयसम्, शिवम्, भद्रम्, कल्याणम्, मङ्गलम्, शुभम्।

नवमः पाठः । अमरकोषः ।

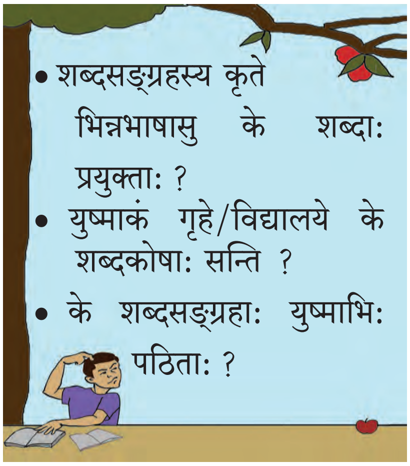

- शब्दसङ्ग्रहस्य कृते भिन्नभाषासु के शब्दाः प्रयुक्ताः ?
- युष्माकं गृहे/विद्यालये के शब्दकोषाः सन्ति ?
- के शब्दसङ्ग्रहाः युष्माभिः पठिताः ?

संस्कृतभाषा अतीव समृद्धा भाषा। एकस्य शब्दस्य भवन्ति नैके समानार्थकशब्दाः। क्वचित् एकस्य शब्दस्य विविधाः अर्थाः अपि भवन्ति। अध्येतॄणां सुखबोधाय समानार्थकशब्दानां पद्यमयीं रचनां कृत्वा पण्डित-अमरसिंहेन अमरकोषः ग्रथितः। अमरकोषपठनेन कण्ठस्थीकरणेन च शब्दज्ञानं भवति। विविधशब्दानां वाक्ये प्रयोगेण शब्दप्रभुत्वं सिध्यति। यथेष्टं गृह्णन्तु शब्दरत्नानि अस्मात् शब्दरत्नाकरात्। अमरकोषप्रशंसा -

कवेरमरसिंहस्य कृतिरेषा सुनिर्मला।
आचन्द्रतारकं स्थेयात् नामलिङ्गानुशासनम्।।

(छात्राः ग्रन्थालये विविधानि पुस्तकानि पश्यन्ति अध्यापिकां प्रश्नान् च पृच्छन्ति।)

नयनः - आचार्ये, का एषा भिन्ना विशाला कपाटिका ? अहो ! कियन्तः विविधाः कोषाः एतस्यां वर्तन्ते !

अध्यापिका - आम्, सर्वेषां शास्त्राणाम् अध्ययनार्थम् एते कोषाः आवश्यकाः।

सुमेधा - कोषः नाम किम् ?

अध्यापिका - कोषः नाम सङ्ग्रहः। यथा वयं वित्तकोषे धनस्य सङ्ग्रहणं कुर्मः तथैव भाषाकोषे शब्दानां सङ्ग्रहः भवति।

श्रेया - कः तस्य उपयोगः ?

अध्यापिका - सुयोग्यः प्रश्नः। सम्भाषणे लेखने च भाषाप्रभुत्व-प्राप्त्यर्थं तथैव नैकेषां विषयाणां ज्ञानप्राप्त्यर्थं शब्दसम्पत्तेः सङ्ग्रहणम् अतीव आवश्यकम्। अस्माकं ग्रन्थालये संस्कृतिकोषाः, चरित्रकोषाः, विश्वकोषाः सुभाषितकोषाः च इत्यादयः बहवः कोषाः वर्तन्ते। तेषु 'अमरकोषः' नाम कश्चन विशेषः कोषः।

स्वप्नीलः - अमरकोषः ? 'अमरकोषः' इति नाम किमर्थम् ? किं विद्यते अस्मिन् कोषे ?

अध्यापिका- एषः संस्कृतशब्दानां सङ्ग्रहग्रन्थः। अमरसिंहः नाम पण्डितः एतस्य रचयिता। अतः कोषस्य नाम 'अमरकोषः' इति। पुरातनकाले यदा छात्राः अध्ययनार्थं गुरुकुलं प्रविशन्ति स्म तदा अध्ययनारम्भे ते अमरकोषं कण्ठस्थं कुर्वन्ति स्म। अधुना अपि तथैव प्रवर्तते।

आर्या - (साश्चर्यम्) किं कोषः कण्ठस्थीकर्तुं शक्यः ? तेन कः लाभः भवति ?

अध्यापिका - अथ किम्! पद्यमयः एषः ग्रन्थः गेयः। अतः श्लोकानां, सुभाषितानां पठनम् इव तस्य कण्ठस्थीकरणम् अतीव सुलभम्। तत्र एकस्य शब्दस्य कृते नैके समानार्थकशब्दाः वर्तन्ते। क्वचित् एकस्य शब्दस्य नैके भिन्नाः अर्थाः अपि वर्तन्ते। अतः तस्य पठनेन अस्माकं शब्दसम्पत्तिः वृद्धिं गच्छति। अस्माकं स्मरणशक्तिः धारणाशक्तिः च वर्धेते, उच्चारणमपि शुद्धं भवति।

नयनः - वयमपि अमरकोषं कण्ठस्थं कुर्याम। तस्मिन् कति श्लोकाः सन्ति ?

अध्यापिका – उपसार्धसहस्रं (१५००) श्लोकाः सन्ति। तत्र त्रीणि काण्डानि सन्ति। अतः 'त्रिकाण्डकोषः' इति एतस्य अपरं नाम। तथा 'नामलिङ्गानुशासनम्' इति नाम्ना अपि विख्यातः एषः कोषः।

सुमेधा – 'नामलिङ्गानुशासनम्' इति शब्दस्य कः अर्थः ?

अध्यापिका– तदपि अस्य ग्रन्थस्य अपरं वैशिष्ट्यम्। अत्र न केवलं समानार्थकशब्दाः अपि तु तेषां लिङ्गनिर्देशः कृतः । तेन भाषायाः आकलनं प्रयोगः च सुकरः भवति।

स्वप्नीलः – आचार्ये, तेन वयं संस्कृतकाव्यानि नाटकानि च विनायासं पठितुं शक्नुमः खलु।

अध्यापिका – निश्चयेन ! तर्हि इतःपरं सर्वैः अमरकोषस्य पठनम् अवश्यं कर्तव्यमेव।

भाषाभ्यासः

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) कोषाः किमर्थम् आवश्यकाः ?

आ) कोषः नाम किम् ?

इ) कः अमरकोषस्य रचयिता ?

ई) अमरकोषस्य कण्ठस्थीकरणं कस्मात् सुलभम् ?

उ) अमरकोषे कति श्लोकाः सन्ति ?

ऊ) अमरकोषस्य किम् अन्यत् नामद्वयम् ?

२. माध्यमभाषया लिखत।

१. 'अमरकोष'– कण्ठस्थीकरणेन के लाभाः भवन्ति ?

३. अ) शब्दस्य वर्णविग्रहं कुरुत। (१) सङ्ग्रहम् (२) प्रयोगः (३) वर्तन्ते (४) क्वचित्

आ) मेलनं कुरुत ।

विशेष्यम्	विशेषणम्
१. कपाटिका	१. सुलभम्
२. कोषग्रन्थः	२. विशाला
३. कण्ठस्थीकरणम्	३. भिन्नाः
४. अर्थाः	४. पद्यमयः

४. समानार्थकशब्दं लिखत। कोषः, अमरकोषः, विख्यातः, सुलभम् ।

५. योग्यविशेषणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१. ग्रन्थालये कोषस्य कृते एका (विशाला/विशालम्) कपाटिका विद्यते।

२. छात्राः ग्रन्थालये (विविधं/विविधानि) पुस्तकानि पश्यन्ति।

३. अमरकोषे (तिस्रः/त्रीणि) काण्डानि सन्ति।

CGILVG

भाषासूत्रम् - ३

(अ) व्यञ्जनान्तनामानि

अस्माभि: स्वरान्तनामानि पठितानि। अधुना व्यञ्जनान्तनामानि द्रष्टव्यानि। अत्र अन्तिमं व्यञ्जनं किम्?

१. सुमनस् - स् २. अप्सरस् - स् ३. विद्वस् - स् ४. दिश् - श् ५. प्रावृष् - ष् ६. वणिज् - ज्
७. वाच् - च् ८. भूभृत् - त् ९. राजन् - न् १०. गिर् - र् ११. वीरुध् - ध् १२. सुहृद् - द्

व्यञ्जनान्तम्	पुं.	स्त्री.	नपुं.	व्यञ्जनान्तम्	पुं.	स्त्री.	नपुं.
तकारान्तम्	मरुत्	सरित्	जगत्	सकारान्तम्	चन्द्रमस्	अप्सरस्	पयस्

मरुत् 'त'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम। **सरित् 'त'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मरुत्	मरुतौ	मरुत:	प्रथमा	सरित्	सरितौ	सरित:
मरुतम्	मरुतौ	मरुत:	द्वितीया	सरितम्	सरितौ	सरित:
मरुता	मरुद्भ्याम्	मरुद्भि:	तृतीया	सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भि:
मरुते	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्य:	चतुर्थी	सरिते	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्य:
मरुत:	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्य:	पञ्चमी	सरित:	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्य:
मरुत:	मरुतो:	मरुताम्	षष्ठी	सरित:	सरितो:	सरिताम्
मरुति	मरुतो:	मरुत्सु	सप्तमी	सरिति	सरितो:	सरित्सु
हे मरुत्/द्	हे मरुतौ	हे मरुत:	सम्बोधनम्	हे सरित्-द्	हे सरितौ	हे सरित:
मरुत् इव अन्ये शब्दा: - भूभृत्, महीभृत्, क्ष्माभृत्, दिनकृत्, विश्वजित्, इन्द्रजित् इ.।				सरित् इव अन्ये शब्दा: - तडित्, योषित्, विद्युत् इत्यादय:।		

सुहृद् (पुं) सम्पद् (स्त्री) वीरुध् (स्त्री) इत्यादीनि द/ध कारान्तशब्दरूपाणि अपि मरुत्/सरित् इव।

जगत् 'त'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम। **चन्द्रमस् 'स'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
जगत्	जगती	जगन्ति	प्रथमा	चन्द्रमा:	चन्द्रमसौ	चन्द्रमस:
जगत्	जगती	जगन्ति	द्वितीया	चन्द्रमसम्	चन्द्रमसौ	चन्द्रमस:
जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भि:	तृतीया	चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभि:
जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्य:	चतुर्थी	चन्द्रमसे	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्य:
जगत:	जगद्भ्याम्	जगद्भ्य:	पञ्चमी	चन्द्रमस:	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्य:
जगत:	जगतो:	जगताम्	षष्ठी	चन्द्रमस:	चन्द्रमसो:	चन्द्रमसाम्
जगति	जगतो:	जगत्सु	सप्तमी	चन्द्रमसि	चन्द्रमसो:	चन्द्रम:सु, चन्द्रमस्सु
हे जगत्	हे जगती	हे जगन्ति	सम्बोधनम्	हे चन्द्रम:	हे चन्द्रमसौ	हे चन्द्रमस:
जगत् इव अन्य: शब्द: - वियत्				चन्द्रमस् इव अन्ये शब्दा: - दुर्वासस्, वेधस्, वनौकस्, दिवौकस्, नचिकेतस्, वाजश्रवस् इत्यादय:।		

अप्सरस् 'स'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम। **पयस् 'स'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अप्सराः	अप्सरसौ	अप्सरसः	प्रथमा	पयः	पयसी	पयांसि
अप्सरसम्	अप्सरसौ	अप्सरसः	द्वितीया	पयः	पयसी	पयांसि
अप्सरसा	अप्सरोभ्याम्	अप्सरोभिः	तृतीया	पयसा	पयोभ्याम्	पयोभिः
अप्सरसे	अप्सरोभ्याम्	अप्सरोभ्यः	चतुर्थी	पयसे	पयोभ्याम्	पयोभ्यः
अप्सरसः	अप्सरोभ्याम्	अप्सरोभ्यः	पञ्चमी	पयसः	पयोभ्याम्	पयोभ्यः
अप्सरसः	अप्सरसोः	अप्सरसाम्	षष्ठी	पयसः	पयसोः	पयसाम्
अप्सरसि	अप्सरसोः	अप्सरस्सु	सप्तमी	पयसि	पयसोः	पयःसु,पयस्सु
हे अप्सरः	हे अप्सरसौ	हे अप्सरसः	सम्बोधनम्	हे पयः	हे पयसी	हे पयांसि
अप्सरस् इव अन्यः शब्दः – उषस्।				पयस् इव अन्ये शब्दाः – तपस्, अम्भस्, तेजस्, ओजस्, नभस्, यशस्, स्रोतस्, तमस्, मनस्, वयस्, वासस्, सरस्, नमस्, चेतस्।		

जिज्ञासापत्रम्

१. उचितलिङ्गानुसारं पृथक्कुरुत।

पुं.	स्त्री.	नपुं.
---	---	---

(योषित्, भूभृत्, दिनकृत्, विद्युत्, वियत्, क्ष्माभृत्, तडित्)

३. योग्यं रूपं लिखत।

१. राजा नाम ----- (क्ष्माभृत्)।

२. ----- (सरित्) जलं शीतलम्।

३. आयुर्वेदः ----- (जगत्) विख्यातः।

४. वर्षाकाले ------ (वियत्) तडित् प्रकाशते।

५.--- (मरुत्) साहाय्येन --- (विद्युत्) निर्मीयते।

२. तालिकां पूरयत।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
--	--	जगन्ति	प्रथमा
अप्सरसा	--	--	तृतीया
--	--	मरुत्सु	सप्तमी
--	भूभृतोः	--	षष्ठी
सरितः	--	--	पञ्चमी
--	तेजसी	--	द्वितीया
--	--	उषस्सु	सप्तमी

४. महत् इति तकारान्तं विशेषणं पठित्वा तालिकां पूरयत।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
महान् नृपः	महान्तौ नृपौ	महान्तः नृपाः	महान् गुरुः	महान्तौ ---	महान्तः ---
महान् कविः	महान्तौ कवी	महान्तः कवयः	महान् ---	महान्तौ ऋषी	महान्तः ---
महती शिला	महत्यौ शिले	महत्यः शिलाः	महती ---	महत्यौ ---	महत्यः नार्यः
महती नदी	महत्यौ नद्यौ	महत्यः नद्यः	महती धेनुः	महत्यौ ---	महत्यः ---
महत् नगरम्	महती नगरे	महान्ति नगराणि	महत् ---	महती विश्वे	महान्ति ---
महत् वस्तु	महती वस्तुनी	महान्ति वस्तूनि	महत् सरः	महती ---	महान्ति ---

५. उचितलिङ्गानुसारं पृथक्कुरुत।

पुं.	स्त्री.	नपुं.

दुर्वासस्, उषस्, तपस्, अम्भस्, तेजस्, ओजस्, नभस्, यशस्, स्रोतस्, वेधस्, वयस्, वासस्, पयस्, चेतस्, मनस् ।

६. योग्यं रूपं लिखत।

ऋषीणां ----- (तेजस्) दिव्यम्। ----- (तपस्) ते सामर्थ्यं प्राप्नुवन्ति। ----- (नभस्) इव अमर्यादिता तेषां दृष्टिः। केचन ऋषयः ----- (वयस्) वृद्धाः, अपि च केचन ----- (तपस्) वृद्धाः। तेषां ----- (चेतस्) कुसुमात् अपि मृदूनि। तेषां सामर्थ्यस्य ----- (स्रोतस्) अस्ति तेषां तपश्चर्या। ते विमलानि ----- (वासस्) परिधारयन्ति। ----- (प्रत्युषस्) सत्वरम् उत्थाय ते ----- (तपस्) आचरन्ति । धन्यास्ते ऋषयः।

(आ) सर्वनामानि।

सर्व पुंलिङ्गं सर्वनाम। **सर्व स्त्रीलिङ्गं सर्वनाम।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सर्वः	सर्वौ	सर्वे	प्रथमा	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्	द्वितीया	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	तृतीया	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	चतुर्थी	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	पञ्चमी	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	षष्ठी	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्
सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	सप्तमी	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु
हे सर्व	हे सर्वौ	हे सर्वे	सम्बोधनम्	हे सर्वे	हे सर्वे	हे सर्वाः

सर्व नपुंसकलिङ्गं सर्वनाम।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	प्रथमा
सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	द्वितीया
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	तृतीया
सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	चतुर्थी
सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	पञ्चमी
सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	षष्ठी
सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	सप्तमी
हे सर्व	हे सर्वे	हे सर्वाणि	सम्बोधनम्

'अन्य' 'पर' च इति सर्वनामद्वयं 'सर्व'शब्दः इव भवति। 'अन्य' सर्वनामपदस्य नपुंसकलिङ्गे तु प्रथमायां द्वितीयायां सम्बोधने च अन्यत्/अन्यद् अन्ये अन्यानि एवं रूपाणि भवन्ति।

(इ) धातूनां द्वितीयः समूहः ।

एतानि उदाहरणानि पठत।

बालकः संस्कृतं पठति / **अधीते**।

सौरभः आम्रं खादति / **अश्नाति**।

सरस्वती मां रक्षतु/**पातु**।

माता जलं यच्छति / **ददाति**।

श्यामः वयस्यं वदति / **ब्रूते**।

वृद्धः गीतम् आकर्णयति/**शृणोति।**

अत्र वाक्येषु क्रियापदद्वयं पश्यत। तयोः अर्थः समानः किन्तु गणौ भिन्नौ। तस्मात् विकरणे अपि भिन्ने।

खादति = खाद् + अ + ति (खाद् १ प. प.)

अश्नाति = अश् + ना + ति (अश् ९ प. प.)

पठति	पठ् (१ प. प.)	अधीते	अधि + इ (२ आ. प.)
रक्षतु	रक्ष् (१ प. प.)	पातु	पा (२ प. प.)
यच्छति	दा-यच्छ् (१ प. प.)	ददाति	दा (३ उ. प.)
वदति	वद् (१ प. प.)	ब्रूते	ब्रू (२ उ. प.)
आकर्णयति	आ + कर्ण् (१० उ. प.)	शृणोति	श्रु-शृ (५ प. प.)

अष्टमीकक्षायाम् अस्माभिः १, ४, ६, १० इत्येषां गणानां रूपपरिचयः दृष्टः। तेषां विकरणानि अ, य, अ, अय इति एतानि अकारान्तानि। धातूनां द्वितीयसमूहे २, ३, ५, ७, ८, ९ गणाः सन्ति । तेषु केषाञ्चित् नित्य-प्रयुक्तानां धातुरूपाणाम् अध्ययनम् अत्र करणीयम् अस्ति ।

धातूनां प्रथमः समूहः				**धातूनां द्वितीयः समूहः**			
धातुः	गणः	विकरणम्	उदाहरणम्	धातुः	गणः	विकरणम्	उदाहरणम्
पठ्	१	अ	पठति	अस्	२	-	अस्ति
नृत्	४	य	नृत्यति	दा	३	द्वित्वरूपम्	ददाति
लिख्	६	अ	लिखति	शक्	५	नु	शक्नोति
कथ्	१०	अय	कथयति	भुज्	७	न	भुनक्ति
				कृ	८	उ	करोति
				ज्ञा	९	ना	जानाति

प्रत्ययाः

लट्लकारः

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ति	तः	अन्ति	प्रथमः	ते	आते	अते
सि	थः	थ	मध्यमः	से	आथे	ध्वे
मि	वः	मः	उत्तमः	ए	वहे	महे

लङ्लकारः

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
त्	ताम्	अन्	प्रथमः	त	आताम्	अत
:	तम्	त	मध्यमः	थाः	आथाम्	ध्वम्
अम्	व	म	उत्तमः	इ	वहि	महि

लोट्लकारः

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
तु	ताम्	अन्तु	प्रथमः	ताम्	आताम्	अताम्
हि	तम्	त	मध्यमः	स्व	आथाम्	ध्वम्
आनि	आव	आम	उत्तमः	ऐ	आवहै	आमहै

विधिलिङ्लकारः

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
यात्	याताम्	युः	प्रथमः	ईत	ईयाताम्	ईरन्
याः	यातम्	यात	मध्यमः	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
याम्	याव	याम	उत्तमः	ईय	ईवहि	ईवहि

अस् (२ प.प.)

लट्लकारः				लङ्लकारः		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अस्ति	स्तः	सन्ति	प्रथमः	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
असि	स्थः	स्थ	मध्यमः	आसीः	आस्तम्	आस्त
अस्मि	स्वः	स्मः	उत्तमः	आसम्	आस्व	आस्म

लोट्लकारः				विधिलिङ्लकारः		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अस्तु	स्ताम्	सन्तु	प्रथमः	स्यात्	स्याताम्	स्युः
एधि	स्तम्	स्त	मध्यमः	स्याः	स्यातम्	स्यात
असानि	असाव	असाम	उत्तमः	स्याम्	स्याव	स्याम

कृ (८ उ.प.)

लट्लकारः

परस्मैपदम् | आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति	प्रथमः	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते
करोषि	कुरुथः	कुरुथ	मध्यमः	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
करोमि	कुर्वः	कुर्मः	उत्तमः	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे

लङ्लकारः

परस्मैपदम् | आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्	प्रथमः	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत	मध्यमः	अकुरुथाः	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म	उत्तमः	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि

लोट्लकारः

परस्मैपदम् | आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु	प्रथमः	कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्
कुरु	कुरुतम्	कुरुत	मध्यमः	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्
करवाणि	करवाव	करवाम	उत्तमः	करवै	करवावहै	करवामहै

विधिलिङ्लकारः

परस्मैपदम् | आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः	प्रथमः	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्
कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात	मध्यमः	कुर्वीथाः	कुर्वीयाथाम्	कुर्वीध्वम्
कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम	उत्तमः	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि

शक् (५ प.प.)

लट्लकारः | लङ्लकारः

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
शक्नोति	शक्नुतः	शक्नुवन्ति	प्रथमः	अशक्नोत्	अशक्नुताम्	अशक्नुवन्
शक्नोषि	शक्नुथः	शक्नुथ	मध्यमः	अशक्नोः	अशक्नुतम्	अशक्नुत
शक्नोमि	शक्नुवः	शक्नुमः	उत्तमः	अशक्नवम्	अशक्नुव	अशक्नुम

लोट्लकारः | विधिलिङ्लकारः

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
शक्नोतु	शक्नुताम्	शक्नुवन्तु	प्रथमः	शक्नुयात्	शक्नुयाताम्	शक्नुयुः
शक्नुहि	शक्नुतम्	शक्नुत	मध्यमः	शक्नुयाः	शक्नुयातम्	शक्नुयात
शक्नवानि	शक्नवाव	शक्नवाम	उत्तमः	शक्नुयाम्	शक्नुयाव	शक्नुयाम

लट्लकारः — श्रु (शृ) (५ प.प.) — लङ्लकारः

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
शृणोति	शृणुतः	शृण्वन्ति	प्रथमः	अशृणोत्	अशृणुताम्	अशृण्वन्
शृणोषि	शृणुथः	शृणुथ	मध्यमः	अशृणोः	अशृणुतम्	अशृणुत
शृणोमि	शृणुवः/शृण्वः	शृणुमः/शृण्मः	उत्तमः	अशृणवम्	अशृणुव/अशृण्व	अशृणुम/अशृण्म

लोट्लकारः — विधिलिङ्लकारः

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
शृणोतु	शृणुताम्	शृण्वन्तु	प्रथमः	शृणुयात्	शृणुयाताम्	शृणुयुः
शृणु	शृणुतम्	शृणुत	मध्यमः	शृणुयाः	शृणुयातम्	शृणुयात
शृणवानि	शृणवाव	शृणवाम	उत्तमः	शृणुयाम्	शृणुयाव	शृणुयाम

जिज्ञासापत्रम्

योग्य पर्यायं चित्वा लिखत।

१. छात्राः यशः ________। (प्राप्नोतु, प्राप्नुवन्तु)
२. अहं बालः ________। (अस्मि, स्मः)
३. सा पाकं ________। (कुरुते, कुर्वते)
४. सः गातुं ________। (शक्नोमि, शक्नोति)
५. आचार्यः पाठशालाम् ______।(अयात्, अयुः)
६. त्वं संस्कृतेन सम्भाषणं ______। (कुरु, करोतु)
७. अपि अहं प्रवेशं ______ ? (करवावहै, करवै)
८. मालाकारः पुष्पाणि ______। (चिनोति, चिन्वन्ति)

गायत नन्दत !

कृत्वा नवदृढसङ्कल्पम् ।

कृत्वा नवदृढसङ्कल्पम्
वितरन्तो नवसन्देशम्
घटयामो नवसङ्घटनम्
रचयामो नवमितिहासम् ।।धृ.।।
नवमन्वन्तरशिल्पिनः
राष्ट्रसमुन्नतिकाङ्क्षिणः
त्यागधनाः कार्यैकरताः
कृतिनिपुणाः वयमविषण्णाः ।।१।।
भेदभावनां निरासयन्तः
दीनदरिद्रान् समुद्धरन्तः
दुःखवितप्तान् समाश्वसन्तः
कृतसङ्कल्पान् सदा स्मरन्तः ।।२।।
प्रगतिपथान्न हि विचलेम
परम्परां संरक्षेम
समोत्साहिनो निरुद्वेगिनो
नित्यनिरन्तरगतिशीलाः ।।३।।

–श्री. जनार्दन हेगडे

रसप्रश्नाः ।

- **वेदाः कति ? ते के ?**
  चत्वारः वेदाः – ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः अथर्ववेदः च ।
- **सप्तर्षयः के ?**
  कश्यपः, अत्रिः, भरद्वाजः, विश्वामित्रः, गौतमः, जमदग्निः वसिष्ठः च ।
- **पाणिनिना विरचितस्य व्याकरणग्रन्थस्य नाम किम् ?**
  अष्टाध्यायी ।
- **नव रसाः के?**
  शृङ्गारः, वीरः, करुणः, अद्भुतः, हास्यः, भयानकः, बीभत्सः, रौद्रः, शान्तः च ।
- **पञ्च भूतानि कानि ?**
  पृथिवी, आपः, तेजः, वायुः, आकाशः च ।
- **पञ्च प्राणाः के ?**
  प्राणः, अपानः, व्यानः, उदानः समानः च ।
- **योगस्य अष्ट अङ्गानि कानि ?**
  यमः, नियमः, आसनम्, प्राणायामः, प्रत्याहारः, ध्यानम्, धारणा समाधिः च ।

(ई) कर्तृवाच्यं कर्मवाच्यं च।

क्रियापदद्वयम्

कर्तृवाच्यम् (कर्तरि)	कर्मवाच्यम् (कर्मणि)
कर्ता प्रधान:	**कर्म** प्रधानम्
प्रधानत्वात् कर्तृपदस्य **प्रथमा**	प्रधानत्वात् कर्मपदस्य **प्रथमा**
यथा – **बालक:** ग्रन्थं पठति।	बालकेन **ग्रन्थ:** पठ्यते।
क: पठति ? बालक:।	क: पठ्यते ? ग्रन्थ:।

प्रयोग:	कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
कर्तृवाच्य:	प्रथमा विभक्ति:	द्वितीया विभक्ति:	कर्तृपदस्य पुरुषवचनानुसारम्
कर्मवाच्य:	तृतीया विभक्ति:	प्रथमा विभक्ति:	कर्मपदस्य पुरुषवचनानुसारम्

कर्मवाच्यानि क्रियापदानि –

१) पा – पायते। (२ प.प.)
ज्ञा – ज्ञायते।
• ध्यै – ध्यायते।
• त्रै – त्रायते।
२) पा – पीयते। (१ प.प.)
मा – मीयते।
दा – दीयते।
३) जि – जीयते।
चि – चीयते।
नी – नीयते।
प्री – प्रीयते।

• गै – गीयते।
४) श्रु – श्रूयते।
स्तु – स्तूयते।
५) कृ – क्रियते।
हृ – ह्रियते।
६) तृ – तीर्यते।
स्मृ – स्मर्यते।
७) नम् – नम्यते।
यम् – यम्यते।
गम् – गम्यते।
८) लिख् – लिख्यते।
दृश् – दृश्यते।

खाद् – खाद्यते।
पठ् – पठ्यते।
मुच् – मुच्यते।
९) पूज् – पूज्यते।
गण् – गण्यते।
कथ् – कथ्यते।
रच् – रच्यते।
तड् – ताड्यते।
चुर् – चोर्यते।
वृ – वार्यते।
धृ – धार्यते।
घुष् – घोष्यते।

क्षल् – क्षाल्यते।
मन्त्र् – मन्त्र्यते।
१०) दंश् – दश्यते।
ग्रन्थ् – ग्रथ्यते।
११) वद् – उद्यते।
वह् – उह्यते।
वप् – उप्यते।
वच् – उच्यते।
ह्वे – हूयते।
१२) प्रच्छ् – पृच्छ्यते।
ग्रह् – गृह्यते।
ब्रू – उच्यते।

कर्मवाच्यक्रियापदसूत्रम् = मूलधातु: + य + आत्मनेपदीयकालार्थप्रत्यय:।

दृश् – पश्य् (१ प.प.) कर्मवाच्य: लट्लकार: (वर्तमानकाल:)

ए. व.	द्विव.	ब. व	पुरुष:	ए. व.	द्विव.	ब. व.
स:/सा/तद्	तौ/ते/ते	ते/ता:/तानि	**प्रथम:**	दृश्यते	दृश्येते	दृश्यन्ते
त्वम्	युवाम्	यूयम्	**मध्यम:**	दृश्यसे	दृश्येथे	दृश्यध्वे
अहम्	आवाम्	वयम्	**उत्तम:**	दृश्ये	दृश्यावहे	दृश्यामहे

कर्मवाच्य–रूपाणि अन्यलकारेषु अपि भवन्ति।

रिक्तस्थानं पूरयत। प्रयोगपरिचयं च लिखत।

१. _____ नृत्यं क्रियते। (अप्सरस्)
२. सुवर्णा _____ गणयति। (पुष्प)
३. भक्ता: ईश्वरं _____। (पूजयति/पूजयन्ति)
४. _____ चित्रपट: दृश्यते। (अस्मद्)
५. बालका: फलानि _____। (लभे/लभन्ते)
६. _____ वन्दे मातरम्। (अस्मद्)

(उ) तत्पुरुषः

१. विभक्तितत्पुरुषः।

१) खगाः वनं गताः।
२) तृणैः रचितानि तेषां नीडानि।
३) गृहे गृहे काकाय बलिं स्थापयन्ति जनाः।
४) पर्जन्यात् रक्षिताः खगाः आनन्दन्ति।
५) खगानां जीवनं श्रमैः परिपूर्णम्।
६) स्वकार्ये निरताः खगाः ध्येयशीलाः।

१. **वनं** गताः = वनगताः। (द्वितीया विभक्तिः) २. **तृणैः** रचितानि = तृणरचितानि। (तृतीया विभक्तिः) ३. **काकाय बलिः** = काकबलिः। (चतुर्थी विभक्तिः) ४. **पर्जन्यात्** रक्षिताः = पर्जन्यरक्षिताः। (पञ्चमी विभक्तिः) ५. **खगानां** जीवनम् = खगजीवनम्। (षष्ठी विभक्तिः)६. **स्वकार्ये** निरताः = स्वकार्यनिरताः। (सप्तमी विभक्तिः)

अत्र प्रथमपदं द्वितीयपदेन कयाचित् विभक्त्या संयुज्यते। अतः एषः समासः 'विभक्तितत्पुरुषः' इति उच्यते।

समास–प्रकारः	समस्तपदम्	उत्तरपदानाम् आवलिः	उदाहरणानि	समासविग्रहः
द्वितीया तत्पुरुषः	वृक्षाश्रितः । वृक्षम् आश्रितः (मर्कटः)।	श्रित, आश्रित, गत, आपन्न, अतीत, प्राप्त	शालागमनम्, क्रमप्राप्तः, भूगतः, भूमिगतः, कृष्णाश्रितः, गुणातीतः, सुखापन्नः।	शालां गमनम्, क्रमं प्राप्तः, भुवं गतः, भूमिं गतः, कृष्णम् आश्रितः, गुणान् अतीतः, सुखम् आपन्नः।
तृतीया तत्पुरुषः	केशविहीनः केशैः विहीनः/रहितः ।	सम्पन्न, रहित, हीन, विकल, वर्जित, युक्त, सदृश, आढ्य	धनसम्पन्नः, बुद्धिहीनः, चरणविकलः, शर्करामिश्रितः, चिन्तासमा, बदरसदृशः, वर्णमिश्रितः, धनाढ्यः।	धनेन सम्पन्नः, बुद्ध्या हीनः, चरणेन चरणाभ्यां विकलः, शर्करया मिश्रितः, चिन्तया समा, बदरेण सदृशः, वर्णैः मिश्रितः, धनेन आढ्यः।
चतुर्थी तत्पुरुषः	दानार्था दानाय इति ।	अर्थम्	देशार्थम्, कन्यार्थम्, विहारार्थम्, रक्षणार्थम्, कुण्डलहिरण्यम्, घटमृत्तिका।	देशाय इति, कन्यायै इति, विहाराय इति, रक्षणाय इति, कुण्डलाभ्याम् हिरण्यम्, घटाय मृत्तिका।

पञ्चमी तत्पुरुषः	हस्तपतितम् । हस्तात् पतितम् । (करवस्त्रम्)।	मुक्त, भीत, त्रात, पतित, रक्षित	प्रदूषणमुक्तः, दानवत्रातः, असुरभीता, वृक्षपतितम्, सर्परक्षितः।	प्रदूषणात् मुक्तः, दानवात् त्रातः, असुरात् भीता, वृक्षात् पतितम्, सर्पात् रक्षितः।
षष्ठी तत्पुरुषः	वृक्षशाखा । वृक्षस्य शाखा ।	प्रिय, कृते	छात्रप्रियः मत्कृते, समुद्रशक्तिः, रामायणम्, विद्युत्प्रवाहः, सूर्योदयः, दशरथपुत्रः, पित्राज्ञा, हिमालयः ।	छात्राणां प्रियः, मम कृते, समुद्रस्य शक्तिः, रामस्य अयनम्, विद्युतः प्रवाहः, सूर्यस्य उदयः, दशरथस्य पुत्रः, पितुः आज्ञा, हिमस्य आलयः ।
सप्तमी तत्पुरुषः	नृत्यनिपुणा । नृत्ये निपुणा ।	कुशल, रत, प्रवीण, मग्न, व्यग्र, ख्यात, विदित, शौण्ड	कलाकुशलः, क्रीडापटुः, कार्यरतः, प्रजावत्सलः, गणिततज्ज्ञः, भुवनविदितः, जगत्प्रसिद्धः।	कलायां कुशलः, क्रीडायां पटुः, कार्ये रतः, प्रजासु वत्सलः, गणिते तज्ज्ञः, भुवने विदितः, जगति प्रसिद्धः।

जिज्ञासापत्रम्

१. समस्तपदं लिखत। १. कल्पनाम् अतीतः । २. ग्रामं गतः । ३. हस्तेन लिखितम्। ४. सम्भाषणे चतुरः। ५. जलस्य बिन्दुः। ६. ज्ञानस्य लालसा । ७. काकाय बलिः । ८. चोरात् भयम् । ९. भाषायाः अभ्यासः।

२. अधोदत्तान् शब्दान् पठत। एते शब्दाः समासे कां विभक्तिम् अपेक्षन्ते इति लिखत।

१. आढ्य, २. गत, ३. त्रात, ४. शौण्ड, ५. अर्थम्, ६. मुक्त, ७. सदृश, ८. विकल, ९. प्रिय, १०. विदित

३. रिक्तस्थानानि पूरयत ।

समस्तपदम्	समासविग्रहः	समासप्रकारः
कलाकुशलः	-----	सप्तमी तत्पुरुषः
-----	चिन्तायाः मुक्तः	पञ्चमी तत्पुरुषः
नेत्रहीनः	नेत्राभ्यां हीनः	-----
नृपकन्या	नृपस्य कन्या	-----

केन कृतम् ?

माता प्रभाते कार्यालयं गच्छति । गमनात् पूर्वं सा मन्दाराय करणीयानि कार्याणि कथयति । कार्याणाम् आवालिः तु प्रदीर्घा आसीत् । अधुना सायङ्काल समयः । मातुः प्रत्यागमनसमयः । मन्दारः किञ्चित् भीतः यतः सर्वाणि कार्याणि न समाप्तानि । (माता प्रविशति)

माता – ''रे मन्दार, कार्याणाम् आवलिं दर्शय सत्वरम् ।''

आवलिः		कृतम्/न कृतम्
शयनगृहस्य स्वच्छता	✓	शयनगृहं स्वच्छीकृतम्।
गृहे जलपूरणम्	✓	जलं पूरितम्।
अवकरक्षेपणम्	✓	अवकरः क्षिप्तः।
प्रातराशभक्षणम्	✓	प्रातराशः भक्षितः।
गृहमार्जनम्	×	गृहं न मार्जितम्।
वृक्षेषु जलसिञ्चनम्	×	वृक्षेषु जलं न सिक्तम्।
दुग्धालयात् दुग्धक्रयणम्	✓	दुग्धालयात् दुग्धं क्रीतम्।
वायुचुल्लेः स्वच्छता	×	वायुचुल्लिः न स्वच्छीकृता ।
वित्तकोषात् धन-आहरणम्	×	वित्तकोषात् धनं न आहृतम् ।
स्वाध्यायः	✓	स्वाध्यायः कृतः ।

एतत् सर्वं केन **कृतम्** /केन न **कृतम्** ? **मन्दारेण ।**

मन्दारेण कार्यं **कृतम्** ।
मात्रा कार्यं **दत्तम्** ।
बालेन जलं **पीतम्** ।
अस्माभिः पुस्तकानि **पठितानि** ।
महिलया अवकरः **क्षिप्तः** ।
ताभिः वस्त्राणि **प्रक्षालितानि** ।
छात्राभिः पुस्तिकाः **लिखिताः** ।

सम्भाषापत्रम्

रिक्तस्थानं पूरयत ।

१. माधवेन पत्रम् ________ । (आनीतः/आनीतम्)
२. मर्कटेन टोपिकाः ________ । (गृहीतम्/गृहीताः)
३. वृद्धया देवाः ________ । (प्रार्थिताः/प्रार्थितः)
४. युष्माभिः नाटकं ________ । (दृष्टः/दृष्टम्)
५. उत्तमैः कार्यम् ________ । (आरब्धा/आरब्धम्)
६. धेनुभिः तृणानि ________ । (भुक्तम्/भुक्तानि)
७. गुरुणा दक्षिणा ________ । (याचितौ/याचिता)

पठत अवगच्छत !

विश्वं विसर्गस्य ।

● शिवोऽहं शिवोऽहं शिवस्वरूपोऽहम्।
कोऽहं कोऽहं कोऽहं सोऽहं सोऽहं सोऽहम्।

शिवः अहम्
शिवस्वरूपः अहम्।
कः अहम् सः अहम्
} **अवग्रहसहितः ओकाररूपः विसर्गः**

● एरण्डोऽपि तरुस्तावत् मशकोऽपि विहंगमः।
खद्योतोऽपि किल ज्योतिः वयं न कवयः कथम्।।

एरण्डः अपि।
मशकः अपि।
खद्योतः अपि।
} **अवग्रहसहितः ओकाररूपः विसर्गः।**

कवयः कथम्। } **अविकारी विसर्गः**

तरुः + तावत्। } **सरूपः विसर्गः**

दशम: पाठ:। काव्यशास्त्रविनोद:। (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

संस्कृतभाषायां सुभाषितानां महाभाण्डारं विद्यते। कानिचन सुभाषितानि चमत्कृतिपूर्णानि। तेषाम् अर्थावबोध: न सरल:। प्रहेलिका:, कूटप्रश्ना: समस्यापूर्ति: च एते प्रकारा: अस्माकं कृते मस्तिष्कखाद्यम् एव। सुभाषितानां रचना हास्यरसपूर्णा हृद्या च। अत: एव एते काव्यप्रकारा: वाचकानां मन: विनोदयन्ति।

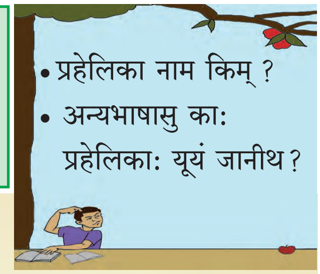

साक्षरा विपरीताश्चेद् राक्षसा एव केवलम्।
सरसो विपरीतोऽपि सरसत्वं न मुञ्चति ।।१।।

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराज:
त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणि:।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी
जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघ: ।।२।।

तातेन कथितं पुत्र पत्रं लिख ममाज्ञया।
न तेन लिखितं पत्रं पितुराज्ञा न लङ्घिता ।।३।।

न तस्यादिर्न तस्यान्त: यो मध्ये तस्य तिष्ठति।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यो जानाति स पण्डित: ।।४।।

गङ्गायाश्चञ्चलतरे वारिणि प्रतिबिम्बितम्।
शोभते तारकायुक्तं शतचन्द्रं नभस्तलम् ।।५।।

स्पष्टीकरणम्

श्लोक: १ – साक्षरा: इति पदं विपरीतक्रमेण पठितं चेत् 'राक्षसा:' इति भवति । परं 'सरस:' इति पदम् यथानुक्रमं वा विपरीतक्रमेण पठितं चेत् 'सरस:' इत्येव भवति । अत्र कविकल्पना एवं कविकौशलं विभाति ।

श्लोक: २ – स: वृक्षस्य अग्रे वसति किन्तु पक्षिराज: गरुड: न । तस्य त्रीणि नेत्राणि सन्ति किन्तु स: शूलपाणि: शङ्कर: न। स: वल्कलसदृशं वस्त्रं धारयति किन्तु स: सिद्धयोगी न। स: जलं धारयति किन्तु स: न घट: न च मेघ: । अस्य उत्तरं वर्तते नारिकेलफलम् ।

श्लोक: ३ – तातेन कथितम्, "हे पुत्र, मम आज्ञया पत्रं लिख।" तेन पुत्रेण पत्रं न लिखितम् । तथापि पितु: आज्ञा न लङ्घिता। अर्थसङ्गति: न दृश्यते। यदि 'न तेन'इति एकपदं क्रियते चेत् ' नतेन' इति पदेन अर्थबोध: भवति । नतेन नाम नम्रस्वभावेन पुत्रेण पत्रं लिखितम् । अपि च पितु: आज्ञा न लङ्घिता।

श्लोक: ४ – कूटप्रश्न: अयम् । अस्य उत्तरम् – तस्य आदि: न, तस्य अन्त: न, तस्य मध्ये य: तिष्ठति (तत्) तव अपि अस्ति, मम अपि अस्ति।

श्लोक: ५ – शतचन्द्रं नभस्तलम् । इति काचन समस्या वर्तते । आकाशे चन्द्राणां शतं कथं शक्यते? इत्येषा समस्या । समस्यापूर्ति: – गङ्गानद्या: जलं कल्लोलयुक्तं विद्यते। यदा गगने तारका: चन्द्रमा: च विलसन्ति तदा चन्द्रमस: शतं प्रतिबिम्बानि गङ्गानद्या: जले दृश्यन्ते। तदा कवि: कल्पनां करोति, 'नभ: शतचन्द्रम्' इव दृश्यते।

भाषाभ्यासः

श्लोकः १

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) विपर्ययः कस्मिन् शब्दे दृश्यते ?
आ) विपर्ययः कस्मिन् शब्दे न दृश्यते ?
इ) मानवाः कीदृशाः भवेयुः ?
ई) मानवाः कीदृशाः न भवेयुः ?

२. समानार्थकशब्दं लिखत। राक्षसः, सरसः ।

३. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

अ) विपरीतोऽपि = आ) विपरीताश्चेत् =

श्लोकः २.

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) वृक्षाग्रवासी कः ? आ) कः पक्षिराजः ?
इ) कः त्रिनेत्रधारी ? ई) कः शूलपाणिः ?
उ) कः जलं बिभर्ति ? ऊ) कः त्वग्वस्त्रं धारयति ?

२. शब्दसमूहस्य कृते एकं संक्षेपशब्दं लिखत।

अ) यः वृक्षस्य अग्रभागे निवसति –
आ) पक्षिणां राजा –
इ) यस्य त्रीणि नेत्राणि –
ई) शूलं पाणौ यस्य सः –
उ) यः त्वग्वस्त्रं धारयति –

CGSHK4

३. योग्यं पर्यायं चिनुत –

अ) पक्षिराजः वृक्षाग्रे (वसति/न वसति)।
आ) घटः त्रीणि नेत्राणि (धारयति/न धारयति)।
इ) शूलपाणिः जलं (बिभर्ति / न बिभर्ति)।
ई) नारिकेलं त्वग्वस्त्रं (धारयति/न धारयति)।

४. समानार्थकशब्दयुग्मं चिनुत लिखत च।

पक्षिराजः, शूलपाणिः, जलम्, मेघः, शङ्करः, वृक्षः, सिद्धयोगी, गरुडः, तरुः, तोयम्, जलदः, तपस्वी।

श्लोकः ३.

१. कः कं वदति? 'पत्रं लिख।'

२. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) केन आज्ञा दत्ता? आ) केन आज्ञा न लङ्घिता।
इ) पत्रं केन लिखितम् ?

३. विशेषण–विशेष्य–स्तम्भं पूरयत।

विशेषणम्	विशेष्यम्
________	पुत्रः
लिखितम्	________

४. सन्धिविग्रहं कुरुत। ममाज्ञया, पितुराज्ञा

५. श्लोकात् 'क्त' प्रत्ययान्तरूपाणि (कर्म.भू.धा.वि.) चिनुत लिखत च।

श्लोकः ४.

१. क्रमानुसारं रचयत।

अ) त्रि–अक्षरयुक्ते शब्दे 'य' मध्ये तिष्ठति।
आ) शब्दस्य आरम्भे 'न' विद्यते।
इ) शब्दस्य अन्ते अपि 'न' विद्यते।

२. प्राप्तम् उत्तरम् – ☐ ☐ ☐

३. सन्धिं कुरुत।

अ) तस्य + आदिः (अ + आ) ________
आ) तस्य + अन्तः (अ + अ) ________
इ) तव + अपि (अ + अ) ________
ई) अपि + अस्ति (इ + अ) ________

४. श्लोकात् षष्ठ्यन्तपदानि चिनुत लिखत च।

श्लोकः ५.

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) कस्याः नद्याः वर्णनं सुभाषिते वर्तते?
आ) शतचन्द्रं नभस्तलं कुत्र शोभते ?

२. विशेषणैः जालरेखाचित्रं पूरयत।

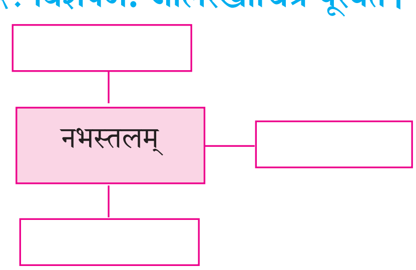

३. विशेषणं लिखत।

१) ____ वारिणि। २) ____ नभस्तलम्।

४. गङ्गा इति शब्दस्य अमरपङ्क्तिं लिखत।

एकादश: पाठ:। मनोराज्यस्य फलम्।

पुरा अमरशक्ति: नाम राजा आसीत्। तस्य पुत्रा: विवेकरहिता: शास्त्रविमुखाश्च। मनोरञ्जक-कथामाध्यमेन विष्णुशर्मा नाम पण्डित: तान् नीतिशास्त्रपारङ्गतान् अकरोत्। तदर्थं रचितानां कथानां सङ्ग्रह: एव 'पञ्चतन्त्रम्' नाम्ना विख्यात:। (१) मित्रभेद: (२) मित्रसम्प्राप्ति: (३) काकोलूकीयम् (४) लब्धप्रणाश: (५) अपरीक्षितकारकम् इति तानि पञ्च तन्त्राणि। अपरीक्षितकारकात् स्वीकृता प्रस्तुतकथा।

अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च।
न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन।।

- दिवास्वप्न: नाम किम्?
- 'यथा चिन्तितं तथैव अभवत्' इति कदाचित् अनुभूतं वा ?

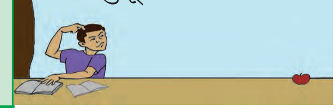

कस्मिंश्चित् नगरे कश्चित् स्वभावकृपणो नाम कोऽपि भिक्षुक: प्रतिवसति स्म। तेन भिक्षया प्राप्तेन सक्तुपिष्टेन कलश: सम्पूरित:। तं च घटं नागदन्ते रज्ज्वा बद्ध्वा तस्याधस्तात् कटं प्रसार्य सततं तद्विषये चिन्तयन् स: सुप्त:। स: अचिन्तयत् – ''यत्परिपूर्णोऽयं घटस्तावत् सक्तुपिष्टेन वर्तते। यदि दुर्भिक्षं भवति तर्हि अस्य विक्रयणेन रूप्यकाणां शतं **प्राप्स्यामि**। ततस्तेन अहम् अजाद्वयं **क्रेष्यामि**। तत: षाण्मासिक-प्रसववशात् ताभ्यां यूथ: **भविष्यति**। ततोऽजाभि: प्रभूता: धेनू: **ग्रहीष्यामि**, धेनुभि: महिषी:, महिषीभि: वडवा:, वडवाप्रसवत: प्रभूता: अश्वा: **भविष्यन्ति**। तेषां विक्रयणात्प्रभूतं सुवर्णं **प्राप्स्यामि**। सुवर्णेन चतु:शालं गृहं **सम्पत्स्यते**। तत: कश्चित् धनिक: प्राप्तवयस्कां रूपाढ्यां कन्यां मह्यं **दास्यति**। आवयो: पुत्र: **भविष्यति**। तस्याहं सोमशर्मेति नाम **करिष्यामि**। तत: स: जानुचलनयोग्य: **भविष्यति**। एकदा सोमशर्मा मां दृष्ट्वा मत्समीपम् **आगमिष्यति**। ततोऽहं कोपाविष्ट: **अभिधास्यामि** भार्याम्, ''गृहाण बालकम्'' इति। साऽपि मम वचनं न **श्रोष्यति**। तावत्काले कश्चन कुक्कुर: तत्र **आगमिष्यति**। सोमशर्मा तस्मात् भीत: **भविष्यति**। ततोऽहं समुत्थाय लगुडेन तं कुक्कुरं **ताडयिष्यामि**।'' एवं स्वप्नमग्न: ध्यानस्थित: स: तथैव लगुडप्रहारम् अकरोत्। तेन लगुडप्रहारेण सक्तुपिष्टेन पूर्ण: स: घट: भग्न: अभवत्। स्वभावकृपण: स: पाण्डुरताम् अगच्छत्। अत: ब्रवीमि –

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति य:।
स एव पाण्डुर: शेते सोमशर्मपिता यथा।।

भाषाभ्यास:

१. एकवाक्येन उत्तरत।

१. भिक्षुकस्य नाम किम् ?
२. स्वभावकृपणेन घट: कुत्र बद्ध:?
३. सोमशर्मा कस्मात् भीत: भविष्यति?
४. सक्तुपिष्टेन पूर्ण: घट: कस्मात् कारणात् भग्न: ?
५. सोमशर्मपितु: नाम किम्?
६. स्वभावकृपणेन कट: कुत्र प्रसारित: ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत।

१. स्वभावकृपण: किमर्थं पाण्डुरताम् अगच्छत्?
२. 'अपि दिवास्वप्नदर्शनं योग्यम्?' इति कथाया: आधारेण लिखत।

३. (अ) सन्धिविग्रहं कुरुत। १) तस्याधस्तात् (२) कदाचिद्रात्रौ (३) सोमशर्मेति (४) ततोऽहम्।

(आ) वर्णविग्रहं कुरुत। (१) दुर्भिक्षम् (२) रूपाढ्याम् (३) ध्यानस्थित: (४) स्वभावकृपण:

४. समानार्थकशब्दं लिखत। कृपण:, दुर्भिक्षम्, अश्व:, धेनु:, सुवर्णम्, कुक्कुर:।

पठत अवगच्छत ! **व्यञ्जनानां विस्तार:।**

१) भयात् + मुक्त: - भयान्मुक्त:।
मृत् + मयूर: - मृन्मयूर:।

वर्गीयव्यञ्जनम् + अनुनासिकम् = वर्गीय-अनुनासिकम्

षट् + मास: = षण्मास:।
वाक् + मयम् - वाङ्मयम्।

२) तस्मात् + च = तस्माच्च।
विद्वत् + जन: =विद्वज्जन:।

तु + चु = चु

(चु = च वर्ग:) (तु = त वर्ग:)
अवकारात् + च = अवकराच्च।
एतत् + जय: = एतज्जय:।

३) मत् + शर: = मच्छर:।
श्रीमत् + शङ्कर: = श्रीमच्छङ्कर:।

त् + श् =
↓ ↓
च् छ्

तत् + श्रोतुम् = तच्छ्रोतुम्।
गच्छेत् + शिव: = गच्छेच्छिव:।

४) तस्मिन् + एव = तस्मिन्नेव।
इन् + अन्त = इन्नन्त।

ह्रस्व: स्वर: (पूर्वम्) न् कोऽपि स्वर: (पश्चात्) = न्न

तस्मिन् + उत्सवे = तस्मिन्नुत्सवे।
कुर्वन् + आसीत् = कुर्वन्नासीत्।

५) सत् + आचार: = सदाचार:।
शरात् + अपि = शरादपि।

वर्गीयव्यञ्जनम् + स्वर:/मृदुव्यञ्जनम्=तृतीयव्यञ्जनम्

षट् + विकारा: = षड्विकारा:।
तस्मात् + एव = तस्मादेव।

६) तद् + कृते = तत्कृते । क्षुध् + पीडा = क्षुत्पीडा

वर्गीयव्यञ्जनम् + कठोरव्यञ्जनम् = प्रथमव्यञ्जनम्

षड् + कार: = षट्कार:।
मृद् + साधितम् = मृत्साधितम्।

रम्यसंस्कृतम् । विशेषण-विस्तार: ।

धवल: चन्द्र: आकाशे वर्तते। अहं प्रतिदिनं **धवलं चन्द्रं** पश्यामि, तुष्यामि च । **धवलेन चन्द्रेण** नभ: विभाति । चकोरा: **धवलाय चन्द्राय** स्पृहयन्ति । **धवलात् चन्द्रात्** किरणा: स्रवन्ति । पूर्णिमायां **धवलस्य चन्द्रस्य** सौन्दर्यम् अपूर्वं खलु । हे **धवल चन्द्र**, शीतलतां प्रयच्छ सर्वेभ्य: ।

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य ।
तल्लिङ्गं तद्वचनं सैव विभक्तिर्विशेषणस्यापि ।।

संस्कृतभाषायां यथा विशेष्यस्य लिङ्गं, वचनं विभक्तय: च परिवर्तन्ते तथैव विशेषणे अपि परिवर्तनं भवति।

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्	विभक्ति:
निपुण: बालक:	निपुणा बालिका	निबिडम् अरण्यम्	प्रथमा
निपुणं बालकम्	निपुणां बालिकाम्	निबिडम् अरण्यम्	द्वितीया
निपुणेन बालकेन	निपुणया बालिकया	निबिडेन अरण्येन	तृतीया
निपुणाय बालकाय	निपुणायै बालिकायै	निबिडाय अरण्याय	चतुर्थी
निपुणात् बालकात्	निपुणाया: बालिकाया:	निबिडात् अरण्यात्	पञ्चमी
निपुणस्य बालकस्य	निपुणाया: बालिकाया:	निबिडस्य अरण्यस्य	षष्ठी
निपुणे बालके	निपुणायां बालिकायाम्	निबिडे अरण्ये	सप्तमी
हे निपुण बालक	हे निपुणे बालिके	हे निबिड अरण्य	सम्बोधनम्

एवमेव द्विवचनस्य तथा बहुवचनस्य रूपाणि भवन्ति ।

कुशल: वैमानिक: ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
कुशल: वैमानिक:	कुशलौ ________	________ वैमानिका:	प्रथमा
________ वैमानिकम्	________ वैमानिकौ	कुशलान् ________	द्वितीया
कुशलेन ________	कुशलाभ्यां ________	________वैमानिकै:	तृतीया
________ वैमानिकाय	________ वैमानिकाभ्यां	कुशलेभ्य: ________	चतुर्थी
कुशलात् ________	कुशलाभ्यां ________	________ वैमानिकेभ्य:	पञ्चमी
________ वैमानिकस्य	________ वैमानिकयो:	कुशलानां ________	षष्ठी
कुशले ________	________ वैमानिकयो:	________ वैमानिकेषु	सप्तमी
कुशल ________	________ वैमानिकौ	कुशला: ________	सम्बोधनम्

एवमेव 'चतुर: बालक:', 'उत्तम: कवि:', 'निबिडं वनम्', 'दीर्घा नदी', 'मेधाविनी बालिका', 'पुरातनी कथा', 'प्रिय: सुहृद्', 'स्नेहालु: पिता', 'रम्या उषा:' इत्येषां विशेषण-विशेष्य-युग्मानां रूपाणि वदन्तु।

जिज्ञासापत्रम्

विशेषण–विशेष्ययोः युग्मं पूरयत ।

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्	विभक्तिः
पवित्रः जलाशयः	(पवित्र) नदी	(पवित्र) गङ्गाजलम्	प्रथमा
(नूतन) मण्डपम्	नूतनां भाषाम्	(नूतन) मन्दिरम्	द्वितीया
समृद्धेन (कोष)	(समृद्ध) परम्परया	समृद्धेन (नगर)	तृतीया
(कोमल) स्वभावाय	कोमलायै (लता)	(कोमल) पुष्पाय	चतुर्थी
पराधीनात् (उपाय)	(पराधीना) बुद्ध्याः	(पराधीन) जीवनात्	पञ्चमी
(उत्तम) पुरुषस्य	उत्तमायाः (पत्रिका)	उत्तमस्य (वृत्तपत्र)	षष्ठी
(स्थूल) पुत्रे	स्थूलायाम् (कन्या)	(स्थूल) पात्रे	सप्तमी
हे (श्रेष्ठ) ऋषे	हे श्रेष्ठे (तपस्विनी)	हे (श्रेष्ठ) औषध	सम्बोधनम्

वाक्यानि पूरयत ।

१. (विशाल) वृक्षस्य अधः पक्वानि (फलम्) अपतन् ।२. (वृद्ध) पितामह्यै (सरसा) कथाः रोचन्ते । ३. निपुणया (गायिका) सह अहं (श्रवणीय) गीतं गायामि । ४. मृण्मये (पात्रम्) (शीतल) जलं विद्यते।

पठत अवगच्छत ! **व्यञ्जनानां विस्तारः।**

७) निसर्गात् + लभ्यते = निसर्गाल्लभ्यते।
एतद् + लवणम् = एतल्लवणम्।

त्/द् + ल् → ल्

उत् + लसति = उल्लसति।
कदाचित् + लब्धम् = कदाचिल्लब्धम्।

८) अस्मिन् + लोके = अस्मिँल्लोके।
ग्रन्थान् + लिखति = ग्रन्थाँल्लिखति।

न् + ल् → ँ ल्

तान् + लोकान् = ताँल्लोकान्।
देवान् + लसति = देवाँल्लसति।

भाषासूत्रम् – ४

(अ) लृट्लकारः (द्वितीयः भविष्यत्कालः)।

ह्यः –भूतकालः	अद्य – वर्तमानकालः	श्वः – भविष्यत्कालः
अहम् अपठम्।	अहं पठामि।	अहं **पठिष्यामि**।
बालकाः अखेलन्।	बालकाः खेलन्ति।	बालकाः **खेलिष्यन्ति**।
माता अयच्छत्।	माता यच्छति।	माता **दास्यति**।
त्वम् अनमः।	त्वं नमसि।	त्वं **नंस्यसि**।
रामः अमुञ्चत्।	रामः मुञ्चति।	रामः **मोक्ष्यति**।

मेलनं कुरुत।

रूपाणि	पठिष्यामि	खेलिष्यन्ति	दास्यति	नंस्यति	मोक्ष्यति	गमिष्यति	वक्ष्यति	प्रक्ष्यामि	प्राप्स्यति
धातवः	प्र+आप्	मुच्	गम्	वच्	दा	प्रच्छ्	नम्	खेल्	पठ्

लृट्प्रत्ययाः। (भविष्यत्कालप्रत्ययाः)

परस्मैपदम् — **आत्मनेपदम्**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्रथमः	स्यते	स्येते	स्यन्ते
स्यसि	स्यथः	स्यथ	मध्यमः	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
स्यामि	स्यावः	स्यामः	उत्तमः	स्ये	स्यावहे	स्यामहे

गम् (१ प.प.) — **लभ् (१ आ.प.)**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति	प्रथमः	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ	मध्यमः	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः	उत्तमः	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे

नृत् (४ प. प.) — **मन् (४ आ. प.)**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
नर्तिष्यति	नर्तिष्यतः	नर्तिष्यन्ति	प्रथमः	मंस्यते	मंस्येते	मंस्यन्ते
नर्तिष्यसि	नर्तिष्यथः	नर्तिष्यथ	मध्यमः	मंस्यसे	मंस्येथे	मंस्यध्वे
नर्तिष्यामि	नर्तिष्यावः	नर्तिष्यामः	उत्तमः	मंस्ये	मंस्यावहे	मंस्यामहे

प्रच्छ् (६ प. प.) — **मुच् (६ आ. प.)**

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्रक्ष्यति	प्रक्ष्यतः	प्रक्ष्यन्ति	प्रथमः	मोक्ष्यते	मोक्ष्येते	मोक्ष्यन्ते
प्रक्ष्यसि	प्रक्ष्यथः	प्रक्ष्यथ	मध्यमः	मोक्ष्यसे	मोक्ष्येथे	मोक्ष्यध्वे
प्रक्ष्यामि	प्रक्ष्यावः	प्रक्ष्यामः	उत्तमः	मोक्ष्ये	मोक्ष्यावहे	मोक्ष्यामहे

	चिन्त् (१० प. प.)				गण् (१० आ. प.)	
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
चिन्तयिष्यति	चिन्तयिष्यतः	चिन्तयिष्यन्ति	प्रथमः	गणयिष्यते	गणयिष्येते	गणयिष्यन्ते
चिन्तयिष्यसि	चिन्तयिष्यथः	चिन्तयिष्यथ	मध्यमः	गणयिष्यसे	गणयिष्येथे	गणयिष्यध्वे
चिन्तयिष्यामि	चिन्तयिष्यावः	चिन्तयिष्यामः	उत्तमः	गणयिष्ये	गणयिष्यावहे	गणयिष्यामहे

वाक्यानि पठत।

१. वयं सायंकाले उद्यानं **गमिष्यामः**।
२. मम पुस्तकं मह्यं कदा **दास्यसि** ?
३. बालकाः ज्येष्ठान् **नंस्यन्ति**।
४. छात्राः उत्तमान् अङ्कान् **प्राप्स्यन्ति**।
५. 'सिंह, जृम्भस्व ! दन्तान् ते **गणयिष्यामि**।
६. परश्वः मम मातामही मम गृहम् **आगमिष्यति**।
७. प्रपरश्वः मातुलः द्विचक्रिकां **प्रदास्यति**।
८. आगामिनि वर्षे अस्माकं शालायां सुवर्णमहोत्सवः **सम्पत्स्यते**।
९. अग्रिमे मासे परीक्षा **भविष्यति**।
१०. आगामिनि वर्षे अहं चन्द्रयाने **उपवेक्ष्यामि**।
११. अग्रिमं युगं तन्त्रज्ञानेन एव पूर्णं **भविष्यति**।

जिज्ञासापत्रम्

- अस्माकं मित्रम् अग्रिमे मासे कन्याकुमारीं गमिष्यति। सः तत्र किं किं करिष्यति इति चिन्तयित्वा वाक्यानि पूरयत।

१. अद्वैतः अग्रिमे शनिवासरे यात्रारम्भं ____________। (कृ)
२. विमानयानेन स तत्र अन्येद्युः ____________। (प्र + आप्)
३. प्रथमं कन्याकुमारीस्थितं देवालयं सः ____________। (दृश्-पश्य्)
४. तस्मात् समुद्रतीरं ____________। (या)
५. तत्रस्थं सूर्यास्तम् ____________। (अव + लोक्)

पठत अवगच्छत ! **व्यञ्जनानां विस्तारः।**

९) तान् + चोरान् = तांश्चोरान् ।
विघ्नान् + च = विघ्नांश्च।

न्+ च/छ/ट्/ठ्/त/थ् → •(अनुस्वारः), : (विसर्गः)

बहून् + तस्करान् = बहूंस्तस्करान्।
एतान् + छात्रान् = एतांश्छात्रान्।

१०) परि + छेदः - परिच्छेदः।
तरु + छाया = तरुच्छाया।

ह्रस्वः स्वरः + छ = च्छ

मातृ + छाया = मातृच्छाया।
वि + छेदः = विच्छेदः।

क्रियापदरूपाणि ।

धातु:(गण:, पदम्)	लट्	लङ्	लोट्	विधिलिङ्	लृट्	कर्मणि
पठ् (१ प.प.)	पठति	अपठत्	पठतु	पठेत्	पठिष्यति	पठ्यते
दा (१ प.प.)	यच्छति	अयच्छत्	यच्छतु	यच्छेत्	दास्यति	दीयते
पा (१ प.प.)	पिबति	अपिबत्	पिबतु	पिबेत्	पास्यति	पीयते
गै (१ प.प.)	गायति	अगायत्	गायतु	गायेत्	गास्यति	गीयते
ध्यै (१ प.प.)	ध्यायति	अध्यायत्	ध्यायतु	ध्यायेत्	ध्यास्यति	ध्यायते
नी (१ उ.प.) प.प.	नयति	अनयत्	नयतु	नयेत्	नेष्यति	नीयते
नी (१ उ.प.) आ.प.	नयते	अनयत	नयताम्	नयेत	नेष्यते	नीयते
स्मृ (१ प.प.)	स्मरति	अस्मरत्	स्मरतु	स्मरेत्	स्मरिष्यति	स्मर्यते
हृ (१ उ.प.) प.प.	हरति	अहरत्	हरतु	हरेत्	हरिष्यति	ह्रियते
हृ (१ उ.प.) आ. प.	हरते	अहरत	हरताम्	हरेत	हरिष्यते	ह्रियते
रभ् (१ आ.प.)	रभते	अरभत	रभताम्	रभेत	रप्स्यते	रभ्यते
नृत् (४ प.प.)	नृत्यति	अनृत्यत्	नृत्यतु	नृत्येत्	नर्तिष्यति	नृत्यते
क्रुध् (४ प.प.)	क्रुध्यति	अक्रुध्यत्	क्रुध्यतु	क्रुध्येत्	क्रोत्स्यति	क्रुध्यते
मन् (४ आ.प.)	मन्यते	अमन्यत	मन्यताम्	मन्येत	मंस्यते	मन्यते
लिख् (६ प.प.)	लिखति	अलिखत्	लिखतु	लिखेत्	लेखिष्यति	लिख्यते
प्रच्छ् (६ प.प.)	पृच्छति	अपृच्छत्	पृच्छतु	पृच्छेत्	प्रक्ष्यति	पृच्छ्यते
दिश् (६ उ.प.) प.प.	दिशति	अदिशत्	दिशतु	दिशेत्	देक्ष्यति	दिश्यते
दिश् (६ उ.प.) आ.प.	दिशते	अदिशत	दिशताम्	दिशेत	देक्ष्यते	दिश्यते
मुच् (६ उ.प.) प.प.	मुञ्चति	अमुञ्चत्	मुञ्चतु	मुञ्चेत्	मोक्ष्यति	मुच्यते
मुच् (६ उ.प.)आ.प.	मुञ्चते	अमुञ्चत	मुञ्चताम्	मुञ्चेत	मोक्ष्यते	मुच्यते
पूज् (१० उ.प.)प.प.	पूजयति	अपूजयत्	पूजयतु	पूजयेत्	पूजयिष्यति	पूज्यते
पूज् (१०उ.प.)आ.प.	पूजयते	अपूजयत	पूजयताम्	पूजयेत	पूजयिष्यते	पूज्यते
स्पृह्(१० उ.प.)प.प.	स्पृहयति	अस्पृहयत्	स्पृहयतु	स्पृहयेत्	स्पृहयिष्यति	स्पृह्यते
स्पृह्(१०उ.प.)आ.प.	स्पृहयते	अस्पृहयत	स्पृहयताम्	स्पृहयेत	स्पृहयिष्यते	स्पृह्यते
चुर् (१० उ.प.) प.प.	चोरयति	अचोरयत्	चोरयतु	चोरयेत्	चोरयिष्यति	चोर्यते
चुर् (१०उ.प.)आ.प.	चोरयते	अचोरयत	चोरयताम्	चोरयेत	चोरयिष्यते	चोर्यते
अस् (२ प.प.)	अस्ति	आसीत्	अस्तु	स्यात्	भविष्यति	भूयते
शक् (५ प.प.)	शक्नोति	अशक्नोत्	शक्नोतु	शक्नुयात्	शक्ष्यति	शक्यते
श्रु (५ प.प.)	शृणोति	अशृणोत्	शृणोतु	शृणुयात्	श्रोष्यति	श्रूयते
कृ (८ उ.प.) प.प.	करोति	अकरोत्	करोतु	कुर्यात्	करिष्यति	क्रियते
कृ (८ उ.प.) आ.प.	कुरुते	अकुर्वत	कुरुताम्	कुर्वीत	करिष्यते	क्रियते
ज्ञा (९ उ.प.) प.प.	जानाति	अजानात्	जानातु	जानीयात्	ज्ञास्यति	ज्ञायते
ज्ञा (९ उ.प.) आ.प.	जानीते	अजानीत	जानीताम्	जानीत	ज्ञास्यते	ज्ञायते

इ) भूतकालवाचक–धातुसाधित–विशेषणानि।

अयं 'कृ' धातोः जलाशयः।
अत्र कति मत्स्याः परिचिताः युष्माकम्?

क्त–भाण्डम्

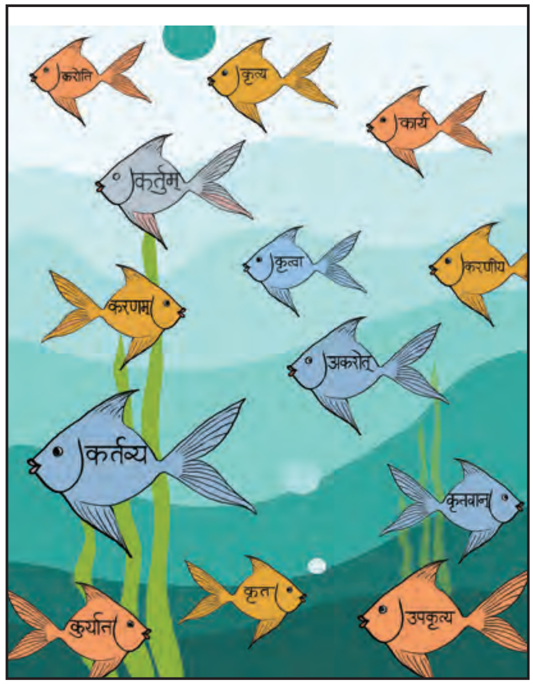

क्तवतु भाण्डम्

रामेण पाठः पठितः ।
रामेण कविता पठिता ।
रामेण काव्यं पठितम् ।
रामेण पाठाः पठिताः ।
सीतया कविते पठिते ।
अस्माभिः काव्यानि पठितानि ।
यथा कर्मपदं परिवर्तते,
तथा क्रियासूचकं विशेषणम् अपि परिवर्तते ।

रामः पाठं पठितवान् ।
सीता पाठं पठितवती ।
छात्राः पाठं पठितवन्तः।
महिलाः पाठं पठितवत्यः ।
अहं पाठं पठितवान् ।
त्वं पाठं पठितवती ।
यथा कर्तृपदं परिवर्तते,
तथा क्रियासूचकं विशेषणम् अपि परिवर्तते।

एतद् क्रियापदात् भिन्नम्।
'पठित' इति 'क्त' प्रत्ययान्तरूपम् (कर्मवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम् = मूलधातुः + त) तथा च
'पठितवत्' इति 'क्तवतु' प्रत्ययान्तरूपम् (कर्तृवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम् = मूलधातुः + तवत्)।

१) क्षिप् – क्षिप्त/क्षिप्तवत्	गै – गीत/गीतवत्	तड् – ताडित/ताडितवत्
आप् – आप्त/आप्तवत्	ध्यै – ध्यात/ध्यातवत्	घुष् – घोषित/घोषितवत्
जि – जित/जितवत्	३) कथ् – कथित/कथितवत्	चुर् – चोरित/चोरितवत्
नी – नीत/नीतवत्	दण्ड् – दण्डित/दण्डितवत्	४) दृश् – दृष्ट/दृष्टवत्
श्रु – श्रुत/श्रुतवत्	पूज् – पूजित/पूजितवत्	दिश् – दिष्ट/दिष्टवत्
कृ – कृत/कृतवत्	भक्ष् – भक्षित/भक्षितवत्	स्पृश् – स्पृष्ट/स्पृष्टवत्
स्मृ – स्मृत/स्मृतवत्	भूष् – भूषित/भूषितवत्	सृज् – सृष्ट/सृष्टवत्
२) पा – पीत/पीतवत्	अर्थ् – अर्थित/अर्थितवत्	दंश् – दष्ट/दष्टवत्
पा – पात/पातवत्	गण् – गणित/गणितवत्	इष् – इष्ट/इष्टवत्
धा – हित/हितवत्	क्षल् – क्षालित/क्षालितवत्	प्रच्छ – पृष्ट/पृष्टवत्

५) पठ् - पठित/पठितवत् लिख् - लिखित/लिखितवत् वन्द् - वन्दित/वन्दितवत् ६) मुच् - मुक्त/मुक्तवत् त्यज् - त्यक्त/त्यक्तवत् भुज् - भुक्त/भुक्तवत्	७) बुध् - बुद्ध/बुद्धवत् लभ् - लब्ध/लब्धवत् रभ् - रब्ध/रब्धवत् लुभ् - लुब्ध/लुब्धवत् ८) वच् - उक्त/उक्तवत् वद् - उदित/उदितवत्	वह् - ऊढ/ऊढवत् ग्रह् - गृहीत/गृहीतवत् ९) मन् - मत/मतवत् तन् - तत/ततवत् हन् - हत/हतवत् १०) ग्रन्थ् - ग्रथित/ग्रथितवत् मन्थ् - मथित/मथितवत्

रूपाणि अवलोकयत ।

कर्मवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम्				कर्तृवाच्यं भूत. धातु. विशेषणम्			
पठित:	पठितौ	पठिता:	(पुं.)	पठितवान्	पठितवन्तौ	पठितवन्त:	(पुं.)
पठिता	पठिते	पठिता:	(स्त्री)	पठितवती	पठितवत्यौ	पठितवत्य:	(स्त्री)
पठितम्	पठिते	पठितानि	(नपुं.)	पठितवत्	पठितवती	पठितवन्ति	(नपुं.)
एतानि रूपाणि देव माला वन सदृशानि ।				एतानि रूपाणि देव माला वन सदृशानि ।			

अधोदत्तानि वाक्यानि पठत, भेदम् अवगच्छत ।

केन/कया कृतम् ।	**क: कृतवान् / का कृतवती ?**
१. अर्चकेन देव: पूजित: ।	१. अर्चक: देवं पूजितवान् ।
२. अर्चकेन देवी पूजिता ।	२. अर्चक: देवीं पूजितवान् ।
३. अर्चकेन दैवतं पूजितम् ।	३. अर्चक: दैवतं पूजितवान् ।
४. पितामह्या कथा कथिता ।	४. पितामही कथां कथितवती ।
५. चालकेन रूप्यकाणि गणितानि ।	५. चालक: रूप्यकाणि गणितवान् ।
६. कृषीवलेन सस्यानि उप्तानि ।	६. कृषीवल: सस्यानि उप्तवान् ।

जिज्ञासापत्रम्

१. 'क्त' प्रत्ययान्तरूपै: रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. जनै: पूजा ________। (कृ)
२.शिक्षकेण पाठ: उच्चै: ________। (पठ्)
३. शिष्येण दक्षिणा ________। (दा)
४. अनया कथा ________। (रच्)
५. बिडालेन क्षीरं ________। (पा)
६. मया चित्रं ________। (दृश्)

२. 'क्तवतु' प्रत्ययान्तरूपै: रिक्तस्थानानि पूरयत।

१. पुरुष: कार्यं ________। (कृ)
२.महिला शाटिकां ________। (धृ)
३. देवा: भक्तान् ________। (रक्ष्)
४. अहं चित्राणि ________। (दृश्)
५. कवि: कवितां ________। (लिख्)

शब्दकोषः । (पाठानुसारम्)

१. सृष्ठु गृहीतः चौरः ।

१) धनस्यूतः – (पुं.)
२) मायायष्टिका (स्त्री)
३) अङ्गुलिमात्रम् – (नपुं)

२. अव्ययमाला ।

१) अल्पाक्षरत्वम् (नपुं.)
२) आस्यम् (नपुं.)
३) घ्राणम् (नपुं.)
४) सृष्टम् (विशे.नपुं.)
५) षट्पदाः (पुं.)
६) केतकीगन्धम् (नपुं.)
७) आघ्रातुम् (अ.)
८) द्वितीया (स्त्री)
९) स्थानभ्रष्टाः (पुं.)

३. किं मिथ्या ? किं वास्तवम् ?

१) मन्थनम् (नपुं.)
२) सुखासन्दः (पुं.)
३) चलभाषः (पुं.)
४) द्वारघण्टिका (स्त्री)
५) यष्टिकन्दुककीडा (पुं.)
६) लालायितं (विशे.)
७) बुभुक्षा (स्त्री)
८) आभासात्मकम् (नपुं.)

४. विध्यर्थमाला ।

१) चेत् (अ.)
२) कुतः (अ.)
३) प्रत्यहम् (अ.)
४) किन्नु (अ.)
५) कदर्यः (पुं.)

५. वीरवनिता विश्पला ।

१) भुवम् (स्त्री)
२) युगपद् (अ.)
३) प्रत्युत (अ.)
४) इतःपरम् (अ.)
५) आयुधप्रहारः (पुं.)
६) कदलीवृक्षः (पुं.)
७) संहतः (विशे.)

६. पिन्कोड्–प्रवर्तकः महान् संस्कृतज्ञः।

१) आङ्ग्लभाषा (स्त्री)
२) दुर्बोधम् (नपुं.)
३) प्रत्यूहाः (पुं.)
४) विद्वद्वरेण्यः (पुं.)

७. सूक्तिसुधा ।

१) भ्रातृभाज्यम् (नपुं.)
२) गणना (स्त्री)
३) दुहन्ति (क्रि.)
४) जाड्यम् (विशे.)
५) पुंसां (पुं.)

८. मनसः स्वच्छता ।

१) हठम् (नपुं.)
२) उत (अ.)
३) लघुभारम् (नपुं.)
४) आर्द्रः (पुं.)
५) शाटिकाञ्चलं (नपुं.)
६) कियन्तः (अ.)
७) रजकः (पुं.)
८) चन्दनफेनकम् (नपुं.)
९) व्यापृतम् (अ.)

९. अमरकोषः ।

१) अध्येतृ (पुं.)
२) यथेष्टम् (अ.)
३) आचन्द्रतारकम् (नपुं.)
४) अनुशासनम् (नपुं.)
५) विनायासम् (अव्यय)

१०. काव्यशास्त्रविनोदः ।

१) मस्तिष्कखाद्यम् (नपुं.)
२) सरसं (नपुं.)
३) पक्षिराजः (पुं.)
४) शूलपाणिः (पुं.)
५) बिभ्रन् (विशे.)

११. मनोराज्यस्य फलम् ।

१) अधीते (क्रि.)
२) शक्रः (पुं.)
३) सक्तु (स्त्री)
४) नागदन्ते (पुं.)
५) वडवा (स्त्री.)
६) यूथम् (पुं.)
७) महिषी (स्त्री)
९) विक्रयणम् (नपुं.)
१०) चतुःशालम् (नपुं.)
११) प्राप्तवयस्काम् (स्त्री)
१२) जानुचलनयोग्यः (पुं.)
१३) श्रोष्यति (धातुरूप)
१४) कुक्कुरः (पुं.)
१५) पाण्डुरताम् (अ.)
१६) शेते (क्रि.)

परिशिष्टम् – १

पदाभ्यासः ।

नाम–तालिकां पूरयत ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
नीलकण्ठाय			चतुर्थी
	सरस्वत्योः		षष्ठी
		नक्षत्राणि	द्वितीया

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
	वस्तुभ्याम्		तृतीया
पितरि			सप्तमी
		धेनुभ्यः	पञ्चमी

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
		चन्द्रमस्सु	सप्तमी
विद्युते			चतुर्थी
	पयसी		प्रथमा

सर्वनामतालिकां पूरयत ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
तस्मात्			पञ्चमी
		अस्माभिः	तृतीया
	कयोः	केषु	सप्तमी

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
तव, ते			षष्ठी
	आभ्याम्		चतुर्थी
		भवतः	द्वितीया

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
अस्याम्			सप्तमी
		भवतीभ्यः	चतुर्थी
	इमे	इमानि	प्रथमा

लकार–तालिकां पूरयत ।

लट्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
	वन्दते			प्रथमपुरुषः
		नृत्यावहे		उत्तमपुरुषः
			कथयथः	मध्यमपुरुषः

लङ्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
			अपठाम्	उत्तमपुरुषः
		आस्ताम्		प्रथमपुरुषः
			अलभध्वम्	मध्यमपुरुषः

लोट्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
	करोतु			प्रथमपुरुषः
		पूजयतम्		मध्यमपुरुषः
			गच्छाम	उत्तमपुरुषः

लिङ्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
		रक्षेतम्		मध्यमपुरुषः
			विद्येमहि	उत्तमपुरुषः
	भवेत्			प्रथमपुरुषः

लृट्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
	क्षालयिष्यति			प्रथमपुरुषः
		वर्धिष्येथे		मध्यमपुरुषः
			कोपिष्यामः	उत्तमपुरुषः

खेलत–नन्दत !!

शब्दानुवादक्रीडा

क्रीडकानां गणद्वयं भवेत्। गणद्वयमपि अभिमुखम् उपविशति। क्रीडारम्भे एकस्मिन् गणे विद्यमानेषु एकः एकं मातृभाषाशब्दं वदति। तदा झटिति अन्यगणीयेषु यः कोऽपि तत्समानार्थकं संस्कृतशब्दं वदेत्। (सः शब्दः उचितः अस्ति उत न इति शिक्षकः परिशीलयेत्।) अधुना एतद्गणीयाः मातृभाषाशब्दं वदेयुः, तद्गणीयाः संस्कृतशब्दम्। एवमेव क्रीडा अनुवर्तते।

परिशिष्टम् – २

सन्धिकोषः ।

१. सुष्ठु गृहीतः चौरः ।

१. कोऽपि – कः + अपि ।
२. पूर्वमेव – पूर्वम् + एव ।
३. पुनरागन्तव्यम् – पुनः + आगन्तव्यम् ।
४. केनापि – केन + अपि ।
५. दृष्ट्वैव – दृष्ट्वा + एव ।

२.अव्ययमाला ।

१. वक्तुमास्यं – वक्तुम् + आस्यम् ।
२. दूरेऽपि – दूरे + अपि ।
३. केतकीगन्धमाघ्राय – केतकीगन्धम् + आघ्राय ।
४. स्वयमायान्ति – स्वयम् + आयान्ति ।
५. लोकेभ्यो धेनवो – लोकेभ्यः +धेनवः ।
६. स्यामहं – स्याम् + अहम् ।
७. केशा नखा नराः – केशाः + नखाः + नराः ।

३. किं मिथ्या ? किं वास्तवम् ?

१. सत्यमेव – सत्यम् + एव ।
२. तथापि – तथा + अपि ।
३. अत्याधिकोऽपयोगः – अत्याधिकः + उपयोगः ।
४. इयमेवावश्यकता – इयम् + एव + आवश्यकता ।
५. किमपि – किम् + अपि ।

४. विध्यर्थमाला ।

१. त्यजेद्विद्यां – त्यजेत् + विद्याम् ।
२. त्यजेत्सुखम् – त्यजेत् + सुखम् ।
३. कुतो विद्या – कुतः + विद्या ।
४. कुतो विद्यार्थिनः – कुतः + विद्यार्थिनः ।
५. धनमलब्धं – धनम् + अलब्धम् ।
६. चानृतम् – च + अनृतम् ।
७. नरश्चरितमात्मनः – नरः + चरितम् + आत्मनः।
१०. किन्नु – किम् + नु ।
११. पशुभिस्तुल्यं – पशुभिः + तुल्यम् ।
१२. सत्पुरुषैरिति – सत्पुरुषैः + इति ।

५. वीरवनिता विश्पला ।

१. तथैव – तथा + एव ।
२. यद्यपि – यदि + अपि ।
३. पादकर्तनानन्तरमपि – पादकर्तनानन्तरम् + अपि ।

६. पिनकोड-प्रवर्तकः महान् संस्कृतज्ञः ।

१. इतोऽपि – इतः + अपि ।
२. इत्येव – इति + एव ।
३. किञ्चिदपि – किञ्चित् + अपि ।
४. मासाधिकोऽपि – मासाधिकः + अपि ।
५. अधुनापि – अधुना + अपि ।
६. सङ्गीतमपि – सङ्गीतम् + अपि ।
७. तबलावादनेऽपि – तबलावादने + अपि।
८. सर्वमेव – सर्वम् + एव ।

७. सूक्तिसुधा ।

१. वसुधैव – वसुधा + एव ।
२. परोपकारार्थमिदम् – परोपकारार्थम् + इदम्।
३. पापमपाकरोति – पापम् + अपाकरोति ।
४. नार्यस्तु – नार्यः + तु ।
५. यत्रैतास्तु – यत्र + एताः + तु ।
६. सर्वास्तत्राफलाः – सर्वाः + तत्र + अफलाः ।

८. मनसः स्वच्छता ।

१. बाल्यादेव – बाल्यात् + एव ।
२. लघुभारमिव – लघुभारम् + इव ।
३. प्रतिदिनमिव – प्रतिदिनम् + इव ।
४. इत्यपि – इति + अपि ।

९. अमरकोषः ।

१. कवेरमरसिंहस्य – कवेः + अमरसिंहस्य।
२. कृतिरेषा – कृतिः + एषा ।
३. वयमपि – वयम् + अपि ।
४. तदपि – तत् + अपि ।
५. कर्तव्यमेव – कर्तव्यम् + एव ।

१०. काव्यशास्त्रविनोदः ।

१. विपरीताश्चेद् - विपरीताः + चेत् ।
२. विपरीतोऽपि - विपरीतः + अपि ।
३. बिभ्रन्न - बिभ्रत् + न ।
४. ममाज्ञया - मम + आज्ञया ।
५. पितुराज्ञा - पितुः + आज्ञा ।
६. तस्यादिर्न - तस्य + आदिः + न ।
७. तस्यान्तः - तस्य + अन्तः ।
८. तवाप्यस्ति - तव + अपि + अस्ति ।
९. ममाप्यास्ति - मम + अपि + अस्ति ।
१०. गङ्गायाश्चञ्चलतरे - गङ्गायाः + चञ्चलतरे ।

११. मनोराज्यस्य फलम् ।

१. शास्त्रविमुखाश्च - शास्त्रविमुखाः + च ।
२. य इदम् - यः + इदम् ।
३. पराभवमाप्नोति - पराभवम् + आप्नोति ।
४. शक्रादपि - शक्रात् + अपि ।
५. स्वभावकृपणो नाम - स्वभावकृपणः + नाम ।
६. तस्याधस्तात् - तस्य + अधस्तात् ।
७. यत्परिपूर्णोऽयम् - यत् + परिपूर्णः + अयम् ।
८. घटस्तावत् - घटः + तावत् ।
९. ततस्तेन - ततः + तेन ।
१०. ततोऽजाभिः - ततः + अजाभिः ।
११. विक्रयणात्प्रभूतम् - विक्रयणात् + प्रभूतम् ।
१२. तस्याहम् - तस्य + अहम् ।
१३. सोमशर्मेति - सोमशर्मा + इति ।
१४. ततोऽहम् - ततः + अहम् ।
१५. चिन्तामसम्भाव्याम् - चिन्ताम् + असम्भाव्याम् ।
१६. साऽपि - सा + अपि ।

घटकपरीक्षा प्रारूपम् — **अङ्काः १०**

प्र. १. अ) १) चित्रं दृष्ट्वा नामानि लिखत (३ तः २) — १
२) सङ्ख्याः अक्षरैः/अङ्कैः लिखत (३ तः २) — १
आ) गद्यांशं पठित्वा कृतीः कुरुत । — ४
१) एकवाक्येन उत्तरत । (१)
२) सत्यम् असत्यं वा/उचितं कारणं/ कः कं वदति ? (१)
३) गद्यांशात् समानार्थकं/विरुद्धार्थकं शब्दं चिनुत । (१)
४) द्वे त्वान्त/ल्यबन्त/तुमन्त-अव्ययपदे/विभक्त्यन्तपदे चिनुत । (१)

प्र. २. पद्यांशं पठित्वा कृतीः कुरुत । — २
१. पद्यांशः-१ कस्यापि एकस्य श्लोकस्य अनुवादं माध्यमभाषया लिखत ।(२ तः १) (२)

प्र. ३. व्याकरणम् । — २
पृथक्कुरुत । (६ तः ४) (नाम-सर्वनाम-क्रियापदतालिका) (२)

* * *

पठत बोधत –

- चित्, चन युतानि विशेषणानि =

चित्, चन एतद् प्रत्ययद्वयम् अनिश्चितततां दर्शयति। 'किम्' इत्यनेन सह तयोः उपयोगः भवति।
(कः + चित्) कश्चित् नृपः,
(केन + चित्) केनचित् मुनिना।
(किम् + चन) किञ्चन नगरम्।
(कस्य + चित्) कस्यचित् मनुजस्य।

अस्ति **कश्चित्** नृपः। सः **कस्मिंश्चित्** नगरे अटति स्म। **केनचित्** मुनिना सः आहूतः। मुनिः अपृच्छत्, ''किम् अन्विष्यसि महाराज?'' नृपः **कश्चित्** कालं विचिन्त्य अवदत्, ''न किमपि। मम कङ्कणं हस्तात् परिभ्रष्टम्। तद् एव अन्विष्यामि।'' ऋषिः उक्तवान्, ''हे राजन्, भवान् तु नृपः। अन्यत् किमपि कङ्कणं धारयितुं शक्नोषि। तथापि कङ्कणविषये किमर्थम् एतावत् चिन्तनम्? प्रत्युत भवतः राज्ये कियन्तः जनाः बुभुक्षिताः, **केचन** दरिद्राः, **केचित्** रोगपीडिताः च । **काश्चन** महिलाः उद्योगेन विना निराधाराः। **कैश्चिद्** बालकैः शिक्षणं त्यक्तम्। **केषाञ्चन** शिशूनाम् अन्नादिविषये महती दुरवस्था। **केषुचन** विभागेषु जलव्यवस्था न समीचीना। एतेषां कृते **किमपि** कुरु। कङ्कणविषये चिन्तां मा कुरु। राज्यस्य व्यवस्था नृपस्य परं कर्तव्यम्।''

यदि -- तर्हि क्रीडा – (गणकार्यं करणीयम्।)

एकेन गणेन 'यदि' उपयुज्य एकैकं वाक्यं लेखनीयम्। अन्येन गणेन 'तर्हि' इति पदं योजयित्वा एकैकं वाक्यं लेखनीयम्। 'यदि' चिटिकाः पृथक् स्थापयितव्याः। 'तर्हि' चिटिकाः पृथक् स्थापयितव्याः। शिक्षकेण काऽपि एका 'यदि' चिटिका पठितव्या। अनन्तरं 'तर्हि' चिटिका पठितव्या। यद् वाक्यं तस्मात् प्राप्यते तद् अर्थपूर्णं भवेत् वा न इति न द्रष्टव्यं केवलं हसितव्यम्।

यथा – यदि अहं भिषग्वरा भविष्यामि तर्हि पशवः नर्तिष्यन्ति।

☺ ☺ ☺

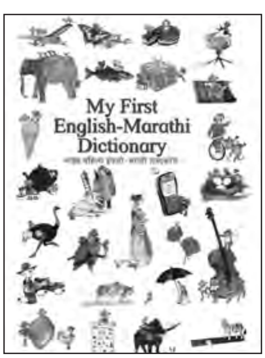

- पाठ्यपुस्तक मंडळाची वैशिष्ट्यपूर्ण पाठ्येत्तर प्रकाशने.
- नामवंत लेखक, कवी, विचारवंत यांच्या साहित्याचा समावेश.
- शालेय स्तरावर पूरक वाचनासाठी उपयुक्त.

पुस्तक मागणीसाठी www.ebalbharati.in, www.balbharati.in संकेत स्थळावर भेट द्या.

साहित्य पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या विभागीय भांडारांमध्ये विक्रीसाठी उपलब्ध आहे.

ebalbharati

विभागीय भांडारे संपर्क क्रमांक : पुणे - ☎ २५६५९४६५, कोल्हापूर- ☎ २४६८५७६, मुंबई (गोरेगाव) - ☎ २८७७१८४२, पनवेल - ☎ २७४६२६४६५, नाशिक - ☎ २३९१५११, औरंगाबाद - ☎ २३३२१७१, नागपूर - ☎ २५४७७१६/२५२३०७८, लातूर - ☎ २२०९३०, अमरावती - ☎ २५३०९६५

महाराष्ट्रराज्य–पाठ्यपुस्तक–निर्मितिः तथा
अभ्यासक्रम–संशोधन–मण्डलम्, पुणे–४

संस्कृत आनंद इयत्ता नववी (संयुक्त)

₹ ४८.००